

ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. І. Я. ФРАНКА
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СОЦІАЛЬНИХ УМОВ НА СТРУКТУРУ
ТЕМПЕРАМЕНТУ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ**

Курсова робота
студентки 37 групи
Тарнавської Людмили Петрівни

Науковий керівник:
Дем'янчук Юлія Юріївна

Житомир-2009

Зміст

Розділ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СТРУКТУРНОГО КОМПОНЕНТУ ТЕМПЕРАМЕНТУ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	5
1.1. Становлення особистості в підлітковому віці	5
1.2. Загальне поняття про темперамент	10
1.3. Вплив соціальних умов на формування темпераменту	16
Розділ II. МЕТОДИ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМПЕРАМЕНТУ....	23
2.1. Методологічні засади експериментального дослідження темпераменту .	23
2.2. Методи, методика і процедура дослідження	27
Розділ III. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВЛАСТИВОСТЕЙ ТЕМПЕРАМЕНТУ	34
3.1. Аналіз результатів дослідження впливу соціальних умов на формування темпераменту підлітків.....	34
ВИСНОВКИ	44
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	48
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність дослідження. Темперамент належить до первинних форм вищого психологічного синтезу. Його фізіологічною властивістю є тип вищої нервової діяльності, визначений співвідношенням сили, врівноваженості, рухливості процесів збудження та гальмування. Але співвідношення між типом вищої нервової діяльності і типами темпераменту, що традиційно виділяються (сангвініка, холерика, флегматика і меланхоліка), далеко не однозначні. Темперамент як психобіологічна властивість особистості проявляється в особливостях освоєння предметного світу, в тяжінні до розумової і фізичної праці, в соціальних контактах, у швидкості переходу від одного виду діяльності до іншого чи від одних засобів мислення до інших, у швидкості моторно-рухових актів, у швидкості мовлення, в емоційній чуттєвості до розходжень між задуманим і результатом спілкування та діяльності, в чутливості до невдач і оцінки людей.

Науково-технічний прогрес неупинно, наче лавина, мчить у майбутнє і зупиниться, мабуть, лише разом із зникненням людей на Землі. Щораз нові його хвилі накочуються на нас. А деякі його досягнення, які з'явилися не так уже й давно, нині стали невід'ємною частиною життя кожного з нас.

Загальновідомо, що в наш час ЗМІ справляють найбільш вагомий вплив на суспільну свідомість. Через здатність швидко і майже тотально охоплювати найбільш широкі аудиторії ЗМІ можуть трансформувати традиційну систему духовного виробництва.

Саме за допомогою мас-медіа серед різних категорій населення (читачів, слухачів, глядачів) пропагують певні ціннісні установки, світоглядні стереотипи та моделі поведінки, внаслідок чого спільні смаки і форми „культурного споживання” поширюються як серед привілейованих, так і малозабезпечених категорій населення.

Підлітковий вік — це один з найважливіших етапів життя людини. В ньому багато джерел і починань всього подальшого становлення особистості. Вік цей нестабільний, ранимий, важкий і виявляється, що він більше, ніж інші періоди життя, залежить від реальностей довкілля.

Об’єкт дослідження – вплив соціальних умов на структуру темпераменту у підлітковому віці.

Предмет дослідження – структура темпераменту підлітків.

Метою курсової роботи є дослідження впливу соціальних умов на структуру темпераменту у підлітковому віці.

Гіпотеза. На формування структури темпераменту впливають соціальні умови.

Поставлена мета передбачає розгляд наступних **завдань**:

- ознайомитися з загальними психологічними особливостями підліткового віку;
- з’ясувати вплив соціальних умов на структуру темпераменту;
- практично дослідити вплив соціальних умов на структуру темпераменту у підлітковому віці.

Методи та організація дослідження: дослідження впливу соціальних умов на структуру темпераменту у підлітковому віці проводилося за допомогою методу дослідження типу темпераменту Г.Айзенка, анкета, опитувальника структури темпераменту В.Русалова.

Розділ І. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СТРУКТУРНОГО КОМПОНЕНТУ

ТЕМПЕРАМЕНТУ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

1.1. Становлення особистості в підлітковому віці

Підлітковий вік — це один з найважливіших етапів життя людини. В ньому багато джерел і починань всього подальшого становлення особистості. Вік цей нестабільний, ранимий, важкий і виявляється, що він більше, ніж інші періоди життя, залежить від реальностей довкілля.

Загальна характеристика підліткового віку варіює в різних теоріях залежно від їх основної ідеї. Так, в психоаналізі домінують ідеї статевого дозрівання і пошуку ідентичності, в когнітивних теоріях — зростання розумових здібностей, в діяльнісному підході — змін провідної діяльності. Однак, всі ці і багато інших підходів об'єднує те, що в них існують загальні показники, які характеризують даний вік. Вони визначаються численними соматичними, психічними і соціальними змінами.

В підлітковому віці відбувається втрата дитячого статусу, хоч зберігаються нереалістичні уявлення про власні привілеї і статус дорослих. Такому становищу сприяють і суб'єктивні враження: різкі фізичні зміни, мрії та ідеали, які починають уявлятися вже менш реальними, кризові зіткнення з самим собою і сім'єю, почуття самотності та прагнення швидше досягнути статусу дорослої людини.

В сучасних умовах стало очевидним, що життєвий досвід підліткового віку, його домінуючі цінності і норми поведінки набули історичних змін. За короткий історичний період в нашому суспільстві відбулися глибинні зміни в різних сферах життя, які вплинули на процес становлення підростаючої особистості. В результаті на очах сучасного покоління відбулася суттєва перебудова загальної спрямованості особистості підлітка [10, с.175].

В традиційній класифікації підлітковим прийнято вважати період розвитку індивіда від 10—11 до 14—15 років. У психологічній літературі навколо даного

віку існує широка термінологія, яка має цілий синонімічний ряд: «критичний вік», «критичний період», «зламний вік», «перехідний вік». Підлітково-знавці схилиються до думки, що лише останній термін адекватно визначає суть тих явищ, які протікають у цей період. «Перехідний вік» характеризується якісними змінами, що виникають у психіці дитини на стику двох віків і визначається зміною новоутворень. У перехідний від дитинства до дорослості період індивід проходить великий шлях у своєму психічному розвитку: через внутрішні конфлікти з самим собою та іншими, через зовнішні зриви і внутрішні сходження до «придбання» почуття особистості.

«Підйоми» і «падіння» в цьому віці обумовлені якісними змінами, які, з одного боку, супроводжуються появою у самого підлітка значущих суб'єктивних труднощів різного порядку, а з іншого — виникненням об'єктивних перешкод при його взаємодії з довкіллям. Така варіативність змін пов'язана з протиріччями підліткового віку. У двотомній книзі Ст. Холла, якого вважають засновником психології перехідного віку, таких протиріч нараховується біля дванадцяти. У підлітків висока активність може призвести до раптового знесилення, шалена радість змінюється смутком, впевненість у собі переходить у зніяковіння, егоїзм чергується з альтруїстичністю, високі моральні прагнення змінюються низькими спонуканнями, пристрасть до спілкування — замкнутістю в собі, тонка чутливість переходить в апатію, жива зацікавленість — у розумову байдужість, прагнення до читання — в зневагу до нього, устремління до нового, до реформувань — в любов до стандартів, шаблонів, захоплення спостереженнями — в безконечні розмірковування. Л.С. Виготський підкреслював те, що таких протиріч можна було б віднайти у підлітків ще у двадцять разів більше [10, с.177].

Сучасні дослідники підліткового віку зійшлися у важливості визначення одного протиріччя. З одного боку, підлітковість — це вік соціалізації, впрошування в світ людської культури та суспільних цінностей, а з другого — це вік індивідуалізації, відкриття та утвердження власного унікального і

неповторного Я.

Підлітковий вік, як суперечливий вік, є часом досягнень і часом певних втрат. Підліткові досягнення пов'язані зі стрімким нарощуванням знань, умінь, становленням моральності і відкриттям «Я», опануванням нової соціальної позиції. Підліткові втрати корелюють зі зникненням дитячого світосприймання, безтурботливого і безвідповідального способу життя, що пов'язано з сумнівами у собі, у своїх здібностях, з пошуками правди у собі та в інших людях. Крім того, досягнувши періоду статевого дозрівання, підліток потрапляє в суперечливе становище: він вже не дитина, але ще не ствердився в культурі дорослих [10, с.178].

Взагалі підлітковий вік пов'язаний з перебудовою організму дитини — статевим дозріванням. Останній аспект визначається на основі поняття пубертатності (від лат. *pubeszere* — покриття волоссям). Пубертатний період — це стадія, коли людина досягає статевого дозрівання. Лінії психічного і фізіологічного розвитку не йдуть паралельно, через що індивідуальні межі вступу в пубертат значно варіюють. Одні діти вступають в пубертатний період раніше, інші – пізніше. В середньому пубертат триває 3 - 4 роки.

Настання пубертатного періоду характеризується загальними змінами морфологічної будови організму. У підлітків спостерігається інтенсивний ріст скелета (за рік хлопчики в середньому підростають на 4-7 см, а дівчатка на 3-6 см). У дітей обох статей дозрівання стосується спочатку внутрішніх органів, а потім тіла. У дівчаток розширюється таз, а плечі залишаються вузькими, у хлопчиків – зворотні пропорції: збільшення ширини плечей, таз залишається вузьким. Дане співвідношення є класичною морфологічною ознакою для оцінки пубертатного розвитку.

Паралельно росту скелета відбувається розвиток маси тіла, мускульної і жирової тканин, що призводить до зовнішніх статевих відмінностей між хлопчиками і дівчатками. У дівчаток починається розвиток грудей (в середньому в 12 років), що супроводжується оволошінням лобка. Середній вік

появи перших менструацій (менархе) припадає на 13 років (індивідуальний діапазон від 10 до 16,5 років). У хлопчиків розвиток вторинних статевих ознак починається зі збільшення яєчок, потім настає оволосіння лобка (в середньому 12,5 років). Волосся під пахвами з'являється пізніше на два роки, з цим співпадає поява бороди. Важливим феноменом пубертату стає ломка голосу.

Пубертат характеризується також гормональною активністю. Гормональна регуляція здійснюється на різних рівнях: ендокринних залоз, гіпофізу, щитовидної залози, які починають виділяти гормони росту і статеві гормони.

Значні цикли статевого розвитку в підлітковому віці пов'язані з функціями гіпоталамусу, який інтенсивно виділяє молекулярні частини в гіпофіз, запускаючи в роботу всю ендокринну систему. Гіпоталамус є основним, відповідальним центром за емоційну поведінку.

Основні структурні і функціональні зміни в головному мозку завершуються до 14 років, коли він досягає свого кінцевого обсягу і ваги. Співвідношення ж між сірою речовиною та нейронами набуває свого кінцевого рівня розвитку приблизно у 18 років.

У зв'язку зі швидким розвитком у період пубертату всіх систем організму виникають труднощі у кровопостачанні мозку та функціонуванні серця, легенів. Останні хоч і розвиваються в цей період, але не встигають досягнути такого рівня, щоб повноцінно забезпечити роботу організму. Тому для підлітків характерні перепади м'язового і судинного тонусів. Такі перепади викликають швидку зміну фізичних та емоційних станів. Підліток спроможний годинами ганяти м'яч чи активно рухатися в такт популярній музиці, але, у відносно спокійний період, може відчувати себе дуже стомленим. Емоційний фон у підлітковому віці характеризується нестабільністю [10, с.179].

Емоційна нестабільність підсилює статеве збудження. Більшість хлопчиків усвідомлюють джерела цього збудження, у дівчаток більше індивідуальних відмінностей: одні з них відчують статеві збудження, інші мають невизначені відчуття, які пов'язані із задоволенням потреб у підтримці, самоповазі, любові.

Разом з цим, важливим моментом статевої самосвідомості підлітків стає статева ідентифікація.

У свідомлення і переживання статевої ідентичності передбачає наявність у підлітків певних зразків, тобто уявлень про найбільш привабливі і значущі якості особистості чоловіка і жінки, які виявляються в багатьох сферах життєдіяльності індивіда. Дані зразки включають як незалежні від статі моральні установки, стереотипи поведінки, так і специфічні, що пов'язані з розрізненням форм взаємостосунків чоловіків і жінок у суспільстві, діяльності, побуті. Слід підкреслити, що поняття статевої ідентифікації в підлітковому віці розглядається в сукупності з проблемами родової ідентичності і статевих ролей.

Родова ідентичність включає в себе тілесні аспекти уявлень підлітка про себе і свою стать. Вплив батьків та інших дорослих, а також однолітків стає визначальним у привласненні підлітком тілесних параметрів «Я». Статеве дозрівання робить його тіло відверто сексуальним для самого себе і оточуючих та вимагає побудови фізичного образу «Я» згідно норм адекватної статевої поведінки, заданої суспільством і, особливо жорстко — групою однолітків.

Статева роль — це уявлення про себе, як про істоту чоловічої чи жіночої статі, в термінах установок і поведінки, що проявляються в соціальних ситуаціях. Засвоєння статевої ролі припадає на короткий період між пубертатом і початком дорослості. В перехідному віці соціальний тиск дорослих і групи однолітків вимагає від підлітка прийняти соціально схвалювану статева роль з усім набором властивих їй поведінкових характеристик.

Статева роль інтегрує в собі специфічні особливості індивіда, як представника конкретної статі. Це визначається у хлопчиків у проявах мужності (маскулінності), а у дівчаток — жіночності (фемінінності). Маскулінність (фемінінність) можна представити як сукупність найбільш значущих ознак, властивостей, притаманних чоловіку (жінці) на відміну від жінки (чоловіка). Від своєчасності і повноти процесу опанування статевої ролі через формування психологічних рис маскулінності і фемінінності залежить у

підлітків впевненість у собі, цільність переживань, визначеність установок і, в кінцевому рахунку, ефективність спілкування та взаємодій з оточуючими.

Сексуальна поведінка підлітків — це поведінка пошуку смислу сексуальних символів. Адже в період пубертату підліток починає засвоювати значення сексуальних жестів і випробовувати ті стратегії поведінки, які стають своєрідним «місцем зустрічі» уявного сексуального життя і проявів еротизму в міжособистісних взаємодіях. У цілому, сексуальний розвиток підлітків є динамічним процесом, який призводить їх до набуття і ускладнення вмінь виражати еротичний зміст через соціальну поведінку. Слід підкреслити, що переважно у підлітковому віці відбуваються найглибші зміни психосексуальної свідомості особистості [10, с.180].

1.2. Загальне поняття про темперамент

Поведінка людини залежить не тільки від соціально зумовленої спрямованості її особистості, а й від специфіки її природної організації, зокрема такої індивідуально-психологічної особливості, як темперамент.

Спостерігаючи за людьми, неважко помітити їх неповторну індивідуальну своєрідність у загальній рухливості, швидкості мовлення, виявленні почуттів. Одні з них запальні, рухливі й веселі, інші — повільні, спокійні й холодні, ще інші — дуже переживають, але приховують свої почуття, кволі й пасивні. Ці індивідуальні відмінності зумовлені їх темпераментом.

Темперамент (лат. *temperamentum* – устрій, узгодженість) – сукупність індивідуально-психологічних якостей, яка характеризує динамічний та емоційний аспекти поведінки людини і виявляється в її діяльності і спілкуванні.

Динаміка психічної діяльності залежить не тільки від темпераменту, а й від мотивів, які спонукають людину до діяльності, та від її психічного стану. Так, незалежно від типу темпераменту за наявності інтересу до певної діяльності людина працює енергійніше, швидше, а за відсутності – повільніше,

в'яло. У будь-якої людини горе може викликати моральне і фізичне знесилення [27, с.195].

Щоб відрізнити індивідуальні особливості поведінки, зумовлені темпераментом, від тих, які породжені мотивами і психічними станами, треба враховувати, що:

1) на відміну від мотивів і психічних станів ті самі властивості темпераменту виявляються в одній людині в різних видах діяльності – грі, навчанні, праці, спорті;

2) властивості темпераменту є стійкими і постійними протягом тривалого відрізка часу або навіть усього життя;

3) різні властивості темпераменту в людини поєднуються між собою не випадково, а закономірно і утворюють стійку структуру, що характеризує його тип.

Темперамент забарвлює всі психічні прояви індивіда, впливаючи на темп рухів і мови, перебігу емоції та мислення. Однак від нього не залежать ні інтереси, ні соціальні установки, ні моральна вихованість особистості. Він обумовлює характер перебігу психічної діяльності, а саме: швидкість виникнення і стійкість психічних процесів, їх психічний темп і ритм, інтенсивність психічних процесів і спрямованість психічної діяльності на певні об'єкти.

Кожен тип темпераменту характеризується різним рівнем вираження окремих властивостей і їх своєрідним поєднанням.

Для сангвініка характерна підвищена реактивність. Він бурхливо сміється навіть із незначного приводу або може дуже розсердитися через дрібницю. Емоції виникають швидко, є сильними, але нетривалими, легко змінюються на протилежні. Радість може швидко перетворитися на гнів, чи навпаки. Цьому сприяє висока лабільність нервової системи. Тому почуття, інтереси, настрої і прагнення дуже мінливі. У колі друзів сангвінік завжди рухливий, веселий та життєрадісний. Переважає у нього оптимістичний настрій. Має добре

розвинуту міміку й виразні рухи. По обличчю легко вгадується його настрій, ставлення до людей і речей. Жваво відгукується на все, що привертає його увагу. Знижена сензитивність характеризується високими порогами чутливості. Тому сангвінік часто не помічає слабких подразників або не реагує на них. Він дуже ініціативний, енергійний і працьовитий. Його цікавить усе нове. Тому з великим бажанням береться за нову справу, віддається їй і може зробити багато, якщо справа виявилася для нього цікавою. Якщо ж йому стало нецікаво, він починає нудьгувати і залишає розпочату роботу, не завершивши її [27, с.200].

Активність і реактивність збалансовані. Урівноваженість і рухливість процесів збудження і гальмування в корі головного мозку сприяють легкому утворенню тимчасових нервових зв'язків, їх варіативності. Тому сангвініки легко пристосовуються до будь-якої нової обстановки, легко зав'язують знайомства і вступають у спілкування з новими людьми, швидко схоплюють усе нове, засвоюють нові знання, навички і вміння. Їм властива висока кмітливість і гнучкий розум. Енергійні, веселі й комунікабельні сангвініки швидко привертають увагу інших людей і стають організаторами різних цікавих справ, лідерами різних компаній. У них розвиваються хороші організаторські здібності. Сангвінік — екстраверт. У більшості випадків його поведінку зумовлюють зовнішні впливи, а не внутрішні переживання.

У холерика висока реактивність і активність, причому реактивність переважає над активністю. Неврівноваженість процесів збудження і гальмування в корі великих півкуль може призводити до зриву нервової системи з боку гальмування. Його підвищена емоційна збудливість і невірноваженість поведінки по-різному проявляються в житті. В одних людей ці якості можуть реалізовуватися через неабияку наполегливість й енергійність при виконанні завдань. В інших — спричинювати цілком бурхливі афекти, конфліктність, нестриманість та агресивність.

Для холерика характерна циклічність у роботі. Він може цілком віддаватися справі, енергійно долати труднощі на шляху до його мети — і

раптом припинити роботу. Так буває тоді, коли вичерпуються сили, втрачається віра у свої можливості. Це є наслідком неврівноваженості нервової системи. Як і сангвінік, має низьку сензитивність, тому часто не помічає слабких подразників. Менша пластичність створює певні труднощі у пристосуванні до нових умов життя, у налагодженні спілкування з новими людьми. Постійне намагання нав'язати свою думку співрозмовнику, категоричність у судженнях, нетерпимість до думки партнера звужують коло його спілкування [27, с.201].

Значна ригідність сприяє стійкості інтересів і прагнень, підвищує наполегливість у роботі. Разом із тим ригідність створює труднощі при переключенні уваги і при переході з одного виду діяльності на інший. Високий психічний темп виявляється у швидких, іноді імпульсивних реакціях на подразники, різких поривчастих рухах, швидкій і пристрасній мові. Холерик – екстраверт. Його поведінка переважно зумовлена впливом зовнішніх обставин, а не внутрішніми переживаннями.

Людям з флегматичним типом темпераменту властиві мала сензитивність та реактивність і висока активність. Тому він сповільнено реагує на подразники. Емоції виникають у нього повільно, але відзначаються значною силою, тривалістю і стриманістю у зовнішніх проявах. Його важко розсмішити чи розгнівити. Це емоційно стійкий тип. Урівноваженість і часткова інертність нервових процесів дають йому змогу залишатися спокійним за будь-яких умов, стримувати свої пориви, завжди слідувати встановленому розпорядку життя. За висловом І. Павлова, флегматик – це спокійний, врівноважений, завжди рівний, упертий і наполегливий працівник. Йому властиві велика зосередженість і працездатність. Через малу рухливість нервових процесів має низький темп реакцій, йому важко переключати увагу, а тому має значні труднощі при оволодінні новими видами діяльності. Недостатньо впевнений у собі, тривожний, а значить, малоактивний і безініціативний. Високу продуктивність праці виявляє при виконанні добре освоєної (нерідко монотонної) роботи.

Висока ригідність створює певні проблеми в пристосуванні до нових умов. За своєю природою флегматик інтроверт, а тому він малокомунікабельний. Йому важко знайомитися з новими людьми, знаходити теми для спілкування. Має небагатослівну мову, тихий і часто невиразний голос, збіднену міміку, повільні рухи [27, с.202].

Для меланхолічного типу темпераменту характерна слабкість нервових процесів збудження і гальмування. Умовні рефлекси у нього утворюються повільно і легко гальмуються. Меланхолійний темперамент, писав І. Павлов, є явно гальмівним типом нервової системи. Висока сензитивність зумовлена низькими порогоми чутливості. Меланхолік дуже вразливий, сором'язливий, легко ображається навіть із незначного приводу, плаксивий, замикається в собі. Потрапляючи в нові умови, розгублюється, не знає, як себе поводити, червоніє, мовчить. У нього виникає позамежне гальмування. Павлов називає меланхоліка аутичним типом і пояснює його аутизм тим, що у нього виникає страх нової обстановки.

Аутизм (гр. *autos* — сам) — хворобливий стан психіки людини, що характеризується послабленням зв'язків із реальністю, зосередженістю на власних переживаннях, створенням свого примарного світу.

Переживання меланхоліка є дуже стійкими і зовні слабо вираженими. Це високотривожний і невпевнений у собі тип. Важко знайомиться з людьми, коло спілкування є дуже звуженим. Висока чутливість нервової системи спричинює її швидке виснаження. Тому меланхолік малопрацездатний, швидко втомлюється. Проте якщо обстановка знайома і спокійна, а діяльність добре освоєна, він може справлятися зі складними завданнями. Особливо полюбляє спокійну, монотонну роботу.

У чистому вигляді ці типи темпераменту рідко зустрічаються в житті. У більшості людей поєднуються властивості різних типів, а тому найчастіше говорять про змішаний тип темпераменту. Немає хороших чи поганих темпераментів. Кожен тип має свої позитивні аспекти і недоліки.

Будь-яка діяльність передбачає певні вимоги до психічних якостей людини. Одні професії вимагають від виконавця неабиякої уважності, інші — швидкої реакції на зміну обставин або гнучкого мислення тощо. Ці вимоги не можна змінити за бажанням, вони об'єктивно зумовлені змістом самої діяльності.

Визначаючи динаміку діяльності, темперамент може по-різному впливати на її продуктивність. У масових професіях (будівельник, електрик, токар, інженер та ін.) одні властивості темпераменту, необхідні для успішної роботи але слабо виражені у конкретного працівника, можуть бути компенсовані за рахунок розвитку інших властивостей і зумовлених ними прийомів роботи [27, с.204].

В умовах певної професійної діяльності від типу темпераменту залежить стратегія підготовки людини до роботи і динамічний аспект її виконання, але аж ніяк не успішність досягнення кінцевого результату. Дослідженнями було встановлено, що продуктивність праці ткаць багатOVERSTATNICЬ безпосередньо не зумовлена таким: властивостями, як рухливість чи інертність. Так само мало впливають на результати роботи водіїв автобусів сильний чи слабкий тип нервової системи. Отже, в масових професіях властивості темпераменту, впливаючи на діяльність, не визначають її продуктивності, оскільки одні властивості можуть бути компенсовані іншими.

Існують спеціальності, якими не можна успішно оволодіти лише завдяки компенсації одних властивостей іншими. Так, у професіях космонавта, льотчика-випробувача, диспетчера аеропорту, оператора швидкоплинних технологічних процесів, чия діяльність відбувається в екстремальних умовах, пов'язаних із небезпекою, великою відповідальністю вимоги до психіки дуже великі. У них висока тривожність, ригідність, низький темп діяльності не можуть бути компенсовані іншими властивостями. Тому в цих випадках властивості темпераменту визначають професійну придатність. Щоб установити, чи відповідають властивості темпераменту вимогам професії, здійснюють професійний відбір. Це спеціальна процедура визначення

професійної придатності, яку проводять на підставі психологічної діагностики властивостей темпераменту.

Найпоширенішим способом пристосування темпераменту до вимог діяльності є формування її індивідуального стилю. Однакового результату діяльності можна досягти різним способом.

Індивідуальний стиль діяльності — індивідуальна система прийомів і способів дій, характерна для конкретної людини і доцільна для досягнення успішного результату[27, с.204].

Індивідуальний стиль діяльності не з'являється стихійно, а поступово виробляється протягом усього життя. Тобто людина вибирає й удосконалює такі прийоми і способи виконання дій, які найбільше відповідають її темпераменту. Важливою умовою формування індивідуального стилю діяльності є зацікавлене, свідоме і творче ставлення до своєї роботи. Тому найяскравіше він виявляється у творчих людей, майстрів своєї справи.

Оволодіння властивостями власного темпераменту і їх компенсація, формування індивідуального стилю діяльності розпочинається ще в дитячі роки, відбувається під впливом навчання і виховання і завершується в умовах трудової діяльності людини.

1.3. Вплив соціальних умов на формування темпераменту

Надзвичайно велику роль у вихованні людини відіграє саме її оточення. Адже процес виховання забезпечується суспільством та державою в організаціях, що спеціально створюються для його здійснення (школа, мережа позашкільних закладів, дитячі та молодіжні організації), а також в тих, де виховання не є провідною функцією (армія, виробництво, громадські об'єднання). Роль держави в організації виховання особистості полягає в тому, що вона не тільки створює його інфраструктуру, але в першу чергу формулює завдання соціального виховання, закріплені в державних програмах та

документах (Державна національна програма «Освіта»), і визначає його структуру та зміст. Провідним завданням соціального виховання в кожному суспільстві є створення оптимальних умов для найбільш ефективної соціалізованості особистості.

Процеси соціального виховання та соціалізації особистості здійснюються в умовах соціального середовища. Середовище – це сукупність умов існування людини та суспільства.

У соціології під соціальним середовищем людини розуміють економічні, політичні, соціальні, духовні, територіальні умови, що впливають на становлення особистості [26, с.28].

З точки зору соціальної педагогіки соціальне середовище – це сукупність соціальних умов життєдіяльності людини (сфери суспільного життя, соціальні інститути, соціальні групи), що впливають на формування її свідомості та поведінки. Соціальні умови життєдіяльності – це всі ті фактори, які визначають, якою буде поведінка людини, якою буде її доля і місце у суспільстві, тобто, це умови в сім'ї, колективі дитячого садка, школи, друзі, вулиця, родина, гуртки, ЗМІ.

Саме соціальне середовище, зокрема його сфери: політична, соціальна, духовна формують певні очікування щодо поведінки особистості. Ці очікування перетворюються відповідними соціальними інститутами у цілі, завдання, зміст соціального виховання.

Соціальне середовище існує завдяки численним взаєминам його членів та соціальних інститутів. Чим більша і різноманітніша палітра складових соціального середовища, тим інтенсивніше його розвиток та різноманітніші умови життєдіяльності особистості [26, с.28].

Соціальне середовище як сукупність соціальних умов процесу соціалізації особистості безпосередньо впливає на механізми його регулювання. Зміни у процесі соціалізації обов'язково обумовлюються реформаціями у структурі та функціонуванні соціального середовища. Тобто, всі зміни, які відбуваються у

тому середовищі, з яким взаємодіє людина впливають на формування її свідомості та поведінки.

Отже, формування соціально-психологічного типу особистості відбувається насамперед за допомогою власного досвіду спілкування в безпосередніх соціальних контактах, де людина зазнає впливу мікросередовища, а через нього – і макросередовища, його культури, соціальних норм і цінностей. Людина прилучається до тієї чи іншої групи часто-густо саме задля того, аби стати її частиною, досягнути почуття «Ми» й почуття «Я» серед «Ми», що позбавляє самотності, дає відчуття сили і впевненості, спонукує до впливу на соціальне життя у групі в процесі міжособистісних контактів, сприяє набуттю індивідуального досвіду [25, с.125].

Соціальне середовище впливає на соціалізацію особистості і охоплює життєдіяльність людини від її народження аж до смерті. Соціалізація особистості залежить від умов соціального середовища

У процесі соціалізації в людини формуються соціальні якості, знання, вміння, відповідні навички, що дає їй змогу стати дієздатним учасником соціальних відносин. Соціалізація відбувається як за умов стихійного впливу на особистість різних обставин життя, так і за умов цілеспрямованого формування особистості. Завдяки активності людини її життєвий шлях, відображення нею соціально-психологічної реальності перетворюється в складну двосторонню взаємодію особистості та соціального життя. Складний процес взаємовпливу одне на одного і є джерелом розвитку та становлення індивіда. З погляду соціальної психології активність індивіда зумовлена людською потребою належати до соціуму, сприймати, оцінювати й осмислювати його, ідентифікувати себе із своїм народом, конкретною соціальною групою. На стадії переходу взаємовідносин і зв'язків стереотипні вимоги групи до поведінки індивіда спонукують його до вироблення відповідної лінії поведінки особи й вибору конкретного її варіанта. Отже, основа соціально-психологічного розуміння соціалізації особистості ґрунтується на характеристиці соціально-

психологічного типу особистості як специфічного утворення, продукту соціально-психологічного відображення соціального життя, соціальних відносин [25, с.128].

Як було вище зазначено, що процес соціалізації особистості відбувається тільки за певних умов, тобто способів впливу соціального середовища на свідомість, формування характеру, типу темпераменту та поведінки людини. Можна сказати, що існує два способи впливу на процес соціалізації особистості:

- спосіб стихійного впливу на особистість різних обставин життя;
- спосіб цілеспрямованого формування особистості.

Під час стихійного впливу на особистість різних обставин життя, умов соціального середовища особистість мимовільно сприймає і засвоює все те, що на неї впливає. Даний спосіб впливу соціального середовища на соціалізацію особистості відбувається тоді, коли у людини ще не сформована самосвідомість.

Цілеспрямований вплив відбувається тоді, коли у особистості вже сформована самосвідомість, коли людина сама починає усвідомлювати мету свого життя у суспільстві.

Потрібно також зазначити, що обидва способи впливу соціального середовища на процес соціалізації особистості можуть мати як позитивний так і негативний характер.

Спосіб умов стихійного впливу на соціалізацію особистості реалізується, як правило, через фактори макросередовища, – це ті обставини життя, які впливають на кожну людину і які кожен сприймає по різному і пристосовується до них також як вважає за потрібне. Такими обставинами є політичний устрій країни, економічне становище, певні події, які відбуваються у суспільстві, певні непередбачувані події у житті людини. Спосіб цілеспрямованого впливу на формування особистості здійснюється у мікросередовищі, а саме у сім'ї, колективі дитячого садка, школи, студентського колективу, у певних суспільних організаціях, бо саме у цих середовищах вплив на особистість

здійснюється з конкретною метою, а саме з метою виховання, навчання та підготовки особистості до майбутнього самостійного життя, також у вище згаданих середовищах формується особистість кожної людини, її якості характеру, життєві позиції, погляди і тому треба створювати всі необхідні умови для того, щоб цей процес формування особистості відбувався правильно і тільки на позитивному рівні. Також дуже важливо щоб сама особистість усвідомила свою життєву мету і була позитивно налаштована на сприймання вище зазначених впливів, бо саме тоді можна очікувати успішного входження людини у суспільство і засвоєння соціального досвіду.

Системоутворюючим ядром індивідуальності є самооцінка особистості, яка багато в чому визначає життєві позиції людини, рівень її домагань, всю систему оцінок. Самооцінка впливає на формування стилю поведінки і життєдіяльність людини. Іншими словами, самооцінка багато в чому обумовлює динаміку і спрямованість розвитку суб'єкта.

В психологічній науці прийнято розрізняти загальну і приватну самооцінки. Приватна самооцінка формується на основі загальної, завдяки оформленню і розвитку в її структурі таких компонентів, як «Я-ідеальне», «рефлексія» і «цілеутворення». В дошкільному дитинстві дані компоненти знаходяться у стадії становлення. У підлітковому ж віці ці компоненти майже сформовані [19, с.31].

Самооцінка в цьому віці набуває не меншого значення, ніж оцінки дорослих, перетворюючись у надзвичайно важливий мотив поведінки. Переважна орієнтація підлітка на самооцінку пов'язана передусім із його прагненням до самостійності та незалежності, із самоповагою, вимогливістю до себе.

Починаючи із шостого класу, інтенсивно розвішається особистісна та міжособова рефлексія, внаслідок чого підлітки починають вбачати причини конфліктів чи, навпаки, успіхів у спілкуванні з товаришами в особливостях власної особистості.

Характерна для молодшого школяра рівновага позитивних і негативних самооцінок поступається місцем різкому невдоволенню собою, що поширюється як на навчальну діяльність, так і на систему взаємин з оточуючими загалом. Можна говорити про своєрідну кризу самооцінки, більшою мірою притаманну хлопчикам.

Виникає інтерес до себе та оточуючих, прагнення зрозуміти особливості людини та її взаємини з іншими людьми, мотиви її вчинків та переживання. Яскраво виражена установка на порівняння себе з іншими. Особливо це стосується вчинків, адже саме у них виражається ставлення людини до чогось або ж до когось.

Розмірковування підлітка про себе, про своє життя не абстрактні, як це характерно для ранньої юності, а стосуються передусім того, що відбувається з ним, його стосунків з іншими людьми, життєвих планів тощо [11, с.86].

Приблизно в 11—12 років виникає інтерес до свого внутрішнього світу, у подальшому відбувається поступове ускладнення й поглиблення самопізнання. Завдяки інтенсивному інтелектуальному розвитку з'являється схильність до самоаналізу. Образи "Я", що створює у своїй свідомості підліток, відображають усе багатство його життя. Уявлення про фізичне "Я", свій розум, здібності у різних сферах, силу характеру, товариськуість, доброту та інші якості, інтегруючись, утворюють когнітивний компонент "Я—концепції" підлітка. З ним тісно пов'язані оціночний і поведінковий компоненти. Для підлітка важливо не просто знати, який він насправді, але й розуміти, наскільки значущими є його індивідуальні особливості. Їх оцінка істотно залежить від системи цінностей, що складається завдяки впливу родини й однолітків.

«Я-ідеальне» суб'єкта, будучи одним з компонентів психологічної структури самооцінки, служить джерелом формування ціннісних орієнтацій людини, оскільки у всій повноті розкриває його уявлення про власне майбутнє. Неспівпадання реальних і ідеальних якостей розглядається в психології як

своєрідне протистояння «Я-ідеальний» і «Я-реальний». У разі ж їх відносного зближення говорять про відсутність цілі для саморозвитку.

Підліток оцінює власні вчинки, прагнучи осмислити їх наслідки в майбутньому. Він намагається зрозуміти свої особливості, усвідомити власні недоліки, що зумовлено потребою правильно будувати взаємини з дорослими й однолітками, відповідати вимогам інших людей та своїм власним. Останнє зумовлює домінуючу орієнтацію підлітка на позитивне в іншій людині (точніше, на те, що він вважає таким), готовність брати з неї приклад. Орієнтація на певні зразки багато в чому визначає зміст нової системи життєвих цінностей та загальну спрямованість формування особистості підлітка.

Отже, соціалізація як процес входження людини у суспільство залежить від способів впливу на особистість умов соціального середовища, у якому вона перебуває, від того чи правильно відбувається вплив цих умов на свідомість людини, і це вкотре підтверджує нерозривність процесу соціалізації і умов соціального середовища, у якому відбувається цей процес.

Розділ II. МЕТОДИ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМПЕРАМЕНТУ

2.1. Методологічні засади експериментального дослідження темпераменту

В дослідженні проблеми впливу соціальних умов на структуру темпераменту у підлітковому віці важливо зрозуміти: як впливають оцінки, які отримують підлітки з близького соціального середовища на його самооцінку. Чим керуються в першу чергу дорослі, оцінюючи дитину тим чи іншим чином? Пошук відповідей на ці запитання припускає вирішення ряду дослідницьких задач.

Динамічні риси особистості людини виступають не тільки в зовнішній манері поведінки, не тільки в рухах – вони виявляються й у розумовій сфері, у сфері спонукання, у загальній працездатності. Природно, особливості темпераменту позначаються в навчальних заняттях і в трудовій діяльності. Але головне полягає в тому, що розходження по темпераментах – це розходження не за рівнем можливості психіки, а по своєрідності її проявів. Установлено відсутність залежності між рівнем досягнень, тобто кінцевим результатом дій, і особливостями темпераменту, якщо діяльність протікає в умовах, які можна визначити як нормальні.

Таким чином, незалежно від ступеня рухливості або реактивності індивіда в нормальній, не стресовій ситуації результати діяльності в принципі будуть однаковими, оскільки рівень досягнень буде залежати головним чином від інших факторів, особливо від рівня мотивації і здібностей. Разом з тим дослідження, що встановлюють цю закономірність, показує, що в залежності від темпераменту змінюється спосіб здійснення самої діяльності. У залежності від особливостей темпераменту люди розрізняються не кінцевим результатом дій, а способом досягнення результатів.

Були проведені дослідження з метою установити залежність між способом виконання дій і особливостями темпераменту. У цих дослідженнях розглядався індивідуальний стиль діяльності як шлях до досягнення результатів або спосіб

вирішення визначеної задачі, обумовленої головним чином типом нервової системи. Результати досліджень більшості авторів, незалежно від особливостей досліджуваних груп і експериментальних ситуацій, у яких вивчався типовий для даних індивідів спосіб виконання дій, показують, що саме тип нервових процесів, впливає на формування визначеного стилю діяльності.

Перед сангвініком варто безупинно ставити нові, по можливості цікаві задачі, що вимагають від нього зосередженості і напруги. Необхідно постійно включати його активну діяльність і систематично заохочувати його зусилля.

Флегматика потрібно втягнути в активну діяльність і зацікавити. Він вимагає до себе систематичної уваги. Його не можна переключати з однієї задачі на іншу.

У відношенні меланхоліка неприпустимі не тільки різкість, брутальність, але і просто підвищений тон, іронія. Він вимагає особливої уваги, варто вчасно хвалити його за виявлені успіхи, рішучість і віл. Негативну оцінку варто використовувати як можна обережніше, усіляко зм'якшуючи її негативну дію. Меланхолік – самий чуттєвий і ранимий тип з ним треба бути гранично м'яким і доброзичливим. Від темпераменту залежить, яким способом людин реалізує свої дії, але при цьому не залежить їхня змістовна сторона.

Темперамент виявляється в особливостях протікання психічних процесів, впливаючи на швидкість спогаду і міцність запам'ятовування, швидкість розумових операцій, стійкість і переключаємість уваги.

Для успішної роботи вчителю необхідно теоретично та практично знати психологію, у тому числі і проблему темпераменту. Так, у деяких школах м. Кіровограда запропоновано „Орієнтовну програму вивчення темпераменту учнів 1-3 класів”, за допомогою якої вчитель може визначити, по-перше, загальний тип вищої нервової діяльності учнів – як фізіологічної основи чотирьох типів темпераменту. По-друге, вивчити життєві показники властивостей нервової системи; по-третє, вивчити особливості темпераменту у руховій сфері, пізнавальній діяльності, емоційній сфері, вольових якостях,

загальнолюдських відношеннях; по-четверте, вчитель може вивчати психологічну характеристику темпераменту на основі прояву його властивостей.

Важливу роль у психодіагностиці темпераменту відіграє процес правильного, точного узагальнення зовнішніх вражень про поведінку того чи іншого учня, які складаються за спостереженнями. Результатом такого узагальнення може бути висновок про його тип темпераменту та наявність тієї чи іншої риси.

Так, у навчанні сангвінік захоплюється новим, невідомим йому. Його більше цікавить не та сторінка підручника, що вивчається на уроці, а наступна, не початок книги, а кінець, не те, як розвивалися події, а чим вони закінчилися. Він захоплюється і легше сприймає ті знання, які більш діють на уявлення, ніж на розум, які не потребують послідовної та напруженої роботи думки, посидючості та терпіння.

Головний недолік сангвініка у навчанні – відсутність стійкої зосередженості та неуважність. Його відволікає від розумової праці шум, випадкова згадка про якийсь випадок, що стався з ним під час канікул. Він може перервати класне читання запитанням чи недоречним сміхом. Грубе та різке насилля тут не допоможе, воно може вбити жвавість натури, проте не викличе інтересу та любові до навчання.

Головна умова впливу на успішність його навчальних занять – живе, цікаве викладання. Відтак у вчителя, який любить свою справу і своїх учнів, сангвініки навчаються добре. Щоб захоплення роботою не охолонуло, йому необхідні час від часу – допомога, підтримка, схвалення. Корисно частіше звертатися до такого учня з запитаннями, щоб підтримати його увагу та зосередженість на предметі, а також для повторення, якого сангвінік потребує більше, ніж його товариші, які мають інакший темперамент.

Серед холериків є такі, що відзначаються глибиною, гостротою та напруженістю. Вони навчаються не за примусом, не для того, щоб догодити

комусь, а через внутрішню потребу холерик хоче все знати – і знати досконало. Учень, що має темперамент холерика, не задовольняється підручником чи поясненнями вчителя, йому властиве критичне ставлення до вчителя, книги, шкільного порядку. Його думка, бажання втілюються у справу, якій він віддається повністю.

Як же впливати на учнів з таким темпераментом? Адже його сутність розкривається прагненням підкорити всіх оточуючих своєму авторитету. Отже, завдання вчителя полягає у тому, щоб свій авторитет і авторитет школи поставити вище авторитету учня-холерика. У цьому разі недоречні поступливість, замилювання, пещення, які легко можуть видатися ознаками слабкості. Тут потрібна твердість, послідовність та, неодмінно, справедливість, щоб учень-холерик не тільки любив, а й поважав свого вчителя і школу. Для холерика вчителеві необхідно підкріплювати свої вимоги мотивами, доказами, адже вони не пропадуть даремно, а будуть доцільні та плідні.

Похвала та схвалення, з одного боку, добре діють на холерика, підсилюють його прагнення до самовдосконалення, з іншого – ще більше розвивають у нього зарозумілість, яка йому властива, а тому вчитель чинитиме розсудливо, якщо буде бездоганно справедливим і стриманим у своїх схваленнях та похвалах, явно не виділятиме цього учня із ряду інших. Хай цей здібний та зарозумілий учень звикне задовольнятися усвідомленням, що виконав справу добре. Хай він полюбить справу і працю заради самої праці.

Коли вчитель здійснює диференційований підхід до учнів-меланхоліків, то пін найперше має зважати на їхню швидку стомлюваність – як фізичну, так і розумову. Викликати до дошки їх краще на початку уроку. Думка меланхоліків зосереджена і глибока. Вони здатні до серйозної розумової праці, яка захоплює їх, відволікає від інших справ.

Турбота вчителя має бути спрямована на те, щоб меланхолік почувався затишно у середовищі товаришів, зблизити його з добрими та розумними однокласниками, залучити до інтересів та справ класу.

Саме навчання, класна розумова праця – чудовий ґрунт для зближення меланхоліка з дітьми, які швидко переконуються у його розумових здібностях, починають звертатися до нього по допомогу.

Нарешті, флегматик – його думка важка, неповоротка; сприймання слабкі. Він недопитливий, не цікавиться навіть новинкою, не любить ні хвилюватися, ні замислюватися, вірить, що все здійсниться саме по собі, а тому зовсім безініціативний. Проте, за повільного розуміння, слабого сприймання, байдужості до навчання, знання, що вже потрапили йому в голову, засвоює міцно.

Такого учня важко розворушити, спонукати до дії. Тут потрібна енергійна вимогливість, наполеглива та послідовна настійливість, щоб протидіяти його лінощам, незібраності, проте, не сувора, а спокійна та рішуча. Треба пам'ятати, що флегматик не може мислити та працювати так само успішно та швидко, як інші, від нього треба вимагати своєчасного та задовільного виконання роботи. Засобом для спонукання до такої ретельності і може бути послідовне та наполегливе порушення того спокою, яким флегматик особливо дорожить. Головним чином його апатію та лінь можна переборювати інтересом роботи, живим та захоплюючим викладанням і, можливо, збудженням самолюбства. Жарт, насмішка, звичайно, не брутальні, не принизливі, викличуть у душі флегматика не злостивість чи мстивість, а почуття сорому і прагнення Побороти свою лінь, замислитися.

Отже, вихователь, який не придушує, а підносить, не диктує, а навчає, не вимагає, а спонукає до праці, за словами Я.Корчака, переживає разом з дитиною творче натхнення.

2.2. Методи, методика і процедура дослідження

Соціалізацій на робота з підлітками вимагає таких підходів, за яких максимально використовувався б характерний для цього віку потяг до

самостійності, нестандартності поведінки як форми утвердження індивідуальних та соціальних виявів власного "Я". Тому в цей період доцільним є застосування методу учнівських проєктів, використання неформальних та позашкільних молодіжних об'єднань, молодіжного дозвілля у навчальних та соціалізаційних цілях. Учневі потрібно надати максимальних можливостей "вийти за межі" школи, не полишаючи її, і він обов'язково "повернеться", збагачений досвідом і свідомий необхідності набуття додаткових знань як засобу для підвищення та утвердження особистого соціального статусу. Застосування різноманітних форм учнівського самоврядування, індивідуально адаптованого навчання, профорієнтаційна робота, залучення громади, батьків, підприємців, органів місцевої влади та інших зацікавлених суб'єктів до взаємодії із школою на цьому етапі соціалізації учнів є не тільки бажаним, а й абсолютно необхідними формами роботи.

Провідними різновидами соціалізуючої діяльності у цей час є навчання та практична дія.

У нашій курсовій роботі ми вирішили дослідити тип темпераменту підлітків та структуру темпераменту, а також вплив соціальних умов на структуру темпераменту за допомогою анкетного опитування.

Дослідження типу темпераменту спрямоване на визначення рівня екстраверсії, емоційної стійкості та типу темпераменту. Даний опитувальник складається з 57 запитань, на які потрібно відповісти „Так” або „Ні”.

Дослідження типу темпераменту можна проводити як з однією людиною, так і з невеликою групою. У другому разі необхідно забезпечити самостійність відповідей учасників опитування.

Кількість тестів і бланків для відповідей має відповідати числу досліджуваних. На бланку відповідей записуються в колонку номери запитань, а поряд передбачено місце для відповідей: "Так" або "Ні". У завдання експериментатора входить роздавання опитувальників, бланків, ручок або олівців, ознайомлення з інструкцією (дод. 1).

Для визначення типу темпераменту потрібно мати величини показників екстраверсії та неротизму, а для оцінки надійності цих показників підраховують величину показника відвертості. Величина показників вимірюється в балах за кількістю відповідей досліджуваного, що збігаються із запитаннями шкал.

Індексом відвертості B є кількість збігань на такі запитання: відповідь "Так" – № 6, 24, 36; відповідь "Ні" – № 12, 18, 30, 42, 48, 54.

Показник екстраверсії E дорівнює кількості збігань з відповідями "Так" на запитання № 1, 3, 8, 10, 13, 17, 22, 25, 27, 39, 44, 46, 49, 53, 56; з відповідями "Ні" на запитання № 5, 15, 20, 29, 32, 34, 37, 41, 51.

Показник невротизму H — це величина збігань відповідей "Так" з такими запитаннями відповідної шкали: № 2, 4, 7, 9, 11, 14, 16, 19, 21, 23, 26, 28, 31, 33, 35, 38, 40, 43, 45, 47, 50, 52, 55, 57.

Наступним кроком обробки результатів дослідження є побудова схеми типів темпераменту.

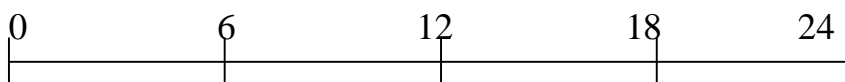
Темперамент та його основні властивості можна подати як точки проекції величини екстраверсії та емоційної стійкості, одержаної при перетинанні перпендикулярів, віднесених до відповідних значень осей (рис. 1).

Аналіз результатів

Результати доцільно аналізувати тільки в тому разі, коли вони були достатньо відвертими, при цьому величина індексу B не може перевищувати 4 бали.

На думку Г. Айзенка, поєднання *екстраверсії* — *інтроверсії* та *невротизму* — *емоційної стійкості* є властивостями темпераменту, які визначають його тип. Властивості екстраверсії та Інтроверсії протилежні, так, як і невротизм — емоційна стійкість.

Їх можна подати на континіумі, де величина одного з показників, наприклад, екстраверсія E 0—12 означає відсутність екстраверсії, тобто — інтроверсію, а величини 13—24 — виявляє екстраверсію.

інтроверсія**екстраверсія**

Рівень екстраверсії визначають за таблицею

Індекс екстраверсії <i>E</i>	Рівень екстраверсії — інтроверсії
0—6	Висока інтроверсія
7—12	Середня інтроверсія
13—18	Середня екстраверсія
19—24	Висока екстраверсія

Аналогічне співвідношення мають полярні властивості невротизму — емоційної стійкості, їхні рівні визначаються на основі тих же інтервалів, що і рівні екстраверсії — інтроверсії.

Під екстраверсією слід розуміти спрямованість особистості на оточуючих людей та на події, під інтроверсією — спрямованість на внутрішній світ, а під невротизмом — поняття, синонімічне до тривожності, яке проявляється як емоційна нестійкість, напруженість, емоційна збудливість, депресивність.

Динамічний прояв цих властивостей пов'язаний зі швидкістю утворення умовних рефлексів, з їхньою міцністю, з балансом процесів збудження — гальмування в центральній нервовій системі та з рівнем активації кори головного мозку з боку ретикулярної формації.

Так, екстраверт, порівняно з інтровертом, швидше виробляє умовні рефлекси, вирізняється більшою терплячістю до болю, але це поєднується з низькою витривалістю в ситуації сенсорної депривації, що зумовлює підвищену негативну реакцію на одноманітність, на велику частоту відволікань під час роботи. Типовими поведінковими проявами екстраверта є комунікабельність, імпульсивність, недостатній самоконтроль, швидке пристосування до нового середовища, відкритість і зовнішній прояв почуттів. Він співчутливий, життєрадісний, упевнений у собі, прагне до лідерства, до розваг, має багато друзів, нестриманий, любить ризик, кмітливий, не завжди відповідальний.

Інтроверт привертає увагу своїми особливостями поведінки. Він часто

заглиблений у себе, важко налагоджує контакти з людьми й адаптується до реальності. Частіше за все інтроверт спокійний, урівноважений, неагресивний, його дії обмірковані й раціональні. Коло друзів у нього невелике. Інтроверт любить прогнозувати майбутнє, замислюватися над тим, що і як буде робити, не піддається на моментні непередбачувані стимули, песиміст, не любить непередбачуваних ситуацій, хвилювань, дотримується заведеного життєвого порядку. Він контролює свої почуття, відповідальний, дуже рідко проявляє агресивність.

На одному полюсі невротизму (високий рівень) перебувають невротики, яким притаманна неурівноваженість нервово-психічних процесів, емоційна нестійкість, а також лабільність вегетативної нервової системи. Тому вони легко збуджуються, для них властива мінливість настрою, чутливість, а також тривожність, підозріливість, нерішучість, повільність.

Другий полюс невротизму (низький рівень) — це емоційно стабільні особистості, які відрізняються урівноваженістю, спокоєм, рішучістю, виваженістю дій і вчинків.

Після характеристики вже вказаних пар властивостей темпераменту можна приступати до конструювання власне типів темпераменту. Типи темпераменту представлено на схем. (рис. 2).

На малюнку 3 тип темпераменту визначається в точках перетину екстраверсії та невротизму, відтворених на відповідних вісях шкал у тому чи в іншому октанті. При цьому темпераменту сангвініка відповідає екстраверсія й емоційна стійкість, темпераменту холерика — екстраверсія і невротизм, тобто емоційна мінливість, темпераменту флегматика — інтроверсія й емоційна стійкість, а темпераменту меланхоліка — інтроверсія і невротизм.

Якщо точка перетину перпендикулярів лежить у площині кола радіусом 6 одиниць, то це показник слабого вираження темпераменту, а якщо вона лежить у межах різниці площин великого і малого кіл, то тип темпераменту виражено яскраво, повно.

Темперамент значною мірою визначає особливості характеру людини. Сангвініки, як правило, бувають комунікабельними, відкритими, говіркими, жвавими, ініціативними, але часто безтурботними і не завжди схильними доводити справу до кінця. У холериків спостерігаються часті зміни настрою, вони активні, але в той же час імпульсивні, бувають образливими та агресивними і здебільшого оптимістичні. У темпераменті флегматика помітна розміреність, спокій, надійність. Меланхоліки – це дуже чутливі люди, як правило, спостережливі, тривожні, малоконтактні, дратівливі, багато переживають, песимісти.

Рис. 2. Типи темпераменту

Усвідомлюючи значення темпераменту в регуляції динамік психічної діяльності і в збереженні життєвих констант організму, можна передбачити рекомендації про розвиток ряду властивостей темпераменту за допомогою корекції деяких рис характеру.

Методика визначення структури темпераменту спрямована на вивчення рівнів ергічності, пластичності, темпу та емоційності як властивостей темпераменту. Тест-опитувальник В. М. Русалова, складений із 105 запитань.

Дослідження властивостей темпераменту за допомогою тесту-опитувальника можна здійснити як з одним досліджуваним, так і з групою. Під

час роботи із групою кожного належить забезпечити тестом-опитувальником та бланком для відповідей.

До завдання експериментатора входить забезпечення умов самостійності відповідей досліджуваних і читання інструкцій.

Мета обробки результатів — обчислення ряду показників властивостей темпераменту: ергічності, соціальної ергічності, пластичності, соціальної пластичності, темпу, емоційності, соціальної емоційності і контролю з питань на соціальну бажаність. Величини показників підраховуються за кількістю збігань з відповідями "Так" чи "Ні", які подано в ключі.

Ключ

Ергічність (*Ер*): відповіді "Так" на запитання № 4, 6, 15, 22, 42, 50, 58, 64, 98; відповіді "Ні" на запитання № 27, 83, 103.

Соціальна ергічність (*СЕр*): відповіді "Так" на запитання № 11, 30, 57, 62, 67, 78, 86; відповіді "Ні" на запитання № 3, 34, 74, 90, 105.

Пластичність (*П*): відповіді "Так" на запитання № 20, 25, 35, 38, 47, 66, 71, 76, 101; відповіді "Ні" на запитання № 54, 59.

Соціальна пластичність (*СП*): відповіді "Так" на запитання № 2, 9, 18, 26, 45, 68, 85, 99; відповіді "Ні" на запитання № 31, 81, 87, 93.

Темп (*Т*): відповіді "Так" на запитання № 1, 13, 19, 33, 46, 49, 55, 77; відповіді "Ні" на запитання № 29, 43, 70, 94.

Соціальний темп (*СТ*): відповіді "Так" на запитання № 24, 37, 39, 51, 72, 92; відповіді "Ні" на запитання № 5, 10, 16, 56, 96, 102.

Емоційність (*Ем*): відповіді "Так" на запитання № 14, 17, 28, 40, 60, 61, 79, 88, 91, 95, 97.

Соціальна емоційність (*СЕМ*): відповіді "Так" на запитання № 6, 7, 21, 36, 41, 48, 53, 63, 75, 80, 84, 100.

Контрольні запитання на соціальну бажаність (*К*): відповіді "Так" на запитання № 32, 52, 89; відповіді "Ні" на запитання № 12, 23, 44, 65, 73, 82.

Розділ III. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВЛАСТИВОСТЕЙ ТЕМПЕРАМЕНТУ

3.1. Аналіз результатів дослідження впливу соціальних умов на формування темпераменту підлітків

Спостерігаючи за людьми, їх роботою, навчанням, спілкуванням, можна зробити висновок щодо відмінностей у їхній поведінці. Поведінку може характеризувати

- активність — інтенсивність взаємодії з навколишнім світом;
- реактивність — сила і тривалість реакцій після завершення дії стимулу;
- темп дій — швидкість виконання різних дій (мова, ходіння, рух та ін.);
- чутливість — тонкість сприйняття зовнішнього світу;
- пластичність (або ригідність) — здатність (чи нездатність) до швидкої перебудови в діяльності;
- підлеглисть (домінантність) — схильність підкорятися (або підкоряти), бути веденим (або ведучим);
- нейротизм — невірноваженість, нестабільність;
- емоційність — ситуативні переживання, що виявляються у зацікавленому ставленні людини до когось, до чогось (задоволення — незадоволення, страждання, напруга, збудження — заспокоєність тощо); за емоційністю люди поділяються на емоційно стійких (стабільних) та тривожних (нестабільних);
- емоційна стабільність характеризується врівноваженістю, стійкістю до перешкод, холодністю, негнучкістю, нездатністю співчувати переживанням інших;
- емоційна нестабільність — це постійне емоційне напруження, переживання особистої загрози, підвищена чутливість до невдач і помилок, самозвинувачення, прагнення до самовдосконалення;
- екстраверсія — спрямованість назовні; екстраверти потребують від зовнішнього середовища постійної стимуляції, вони товариські, прагнуть до

нових вражень, схильні до ризику, готові до швидких реакцій; їхня поведінка характеризується розкутістю, вони оптимістичні, веселі, запальні та агресивні, сприймають людей і явища поверхово;

- інтроверсія — спрямованість усередину, на себе; інтроверти живуть багатим внутрішнім світом, чим стимулюють свою життєву активність. Вони замкнені, малотовариські, загальмовані, серйозні, витримані, люблять порядок, схильні до самоспоглядання, уникають компанії, віддані дружбі з обмеженим колом людей.

Основна причина різної поведінки у різних людей – в їхньому темпераменті, тобто у динамічних особливостях психіки особистості – тому темперамент не може бути «хорошим» або «поганим».

Темперамент – це біологічний фундамент особистості, який базується на властивостях нервової системи, пов'язаний з будовою тіла та обміном речовин в організмі. Темперамент успадковують, а тому зусилля людини мають спрямовуватися не на його зміну, а на те, щоб його знати та використовувати для адекватної реалізації у відповідній діяльності. Це зумовлюється тим, що темперамент визначає стиль поведінки людини та способи організації нею своєї діяльності.

Отже, при дослідженні типу темпераменту досліджуваних підлітків ми отримали наступні результати (табл. 3.1.):

Табл. 3.1.

Тип темпераменту				
Досліджувані	Меланхолік (Е/Н)	Холерик (Е/Н)	Флегматик (Е/Н)	Сангвінік (Е/Н)
1.		13 / 15		
2.		17 / 15		
3.		14 / 16		
4.	8 / 15			
5.				15 / 11
6.	11 / 18			
7.	7 / 14			

8.		14 / 17		
9.		14 / 18		
10.			11 / 10	

Як видно з табл. 3.1., 50% досліджуваним підліткам властивий холеричний тип темпераменту. В роботі з холериком неприпустимі різкість і невитриманість, оскільки це може викликати негативну реакцію у відповідь; водночас будь-який його негативний вчинок має бути вимогливо і справедливо засуджений; щодо холерика негативну оцінку припустимо застосовувати в дуже енергійній формі та настільки часто, наскільки це необхідно для поліпшення його роботи або навчання.

30% досліджуваних учнів характеризуються меланхолійним типом темпераменту. Загалом щодо меланхоліка неприпустимі не тільки різкість, грубість, а й підвищений тон, іронія. Про його вчинок, провину краще поговорити наодинці. Для меланхоліка вкрай необхідним є прояв особливої уваги, вчасна оцінка успіхів, рішучості та волі. Негативну оцінку слід використовувати з великим застереженням, пом'якшуючи її негативні дії.

10% опитаних підлітків під час проведення з ними опитування показали, що їм властиві флегматичні риси нервової системи. Людям з флегматичним типом темпераменту властиві мала сензитивність та реактивність і висока активність. Емоції виникають у них повільно, але відзначаються значною силою, тривалістю і стриманістю у зовнішніх проявах. Це емоційно стійкий тип. Урівноваженість і часткова інертність нервових процесів дають їм змогу залишатися спокійними за будь-яких умов, стримувати свої пориви, завжди слідувати встановленому розпорядку життя. Їм властиві велика зосередженість і працездатність.

І 10% досліджуваних підлітків проявляють у своїй поведінці сангвінічний тип темпераменту. Для сангвініка характерна підвищена реактивність. Емоції у сангвініків виникають швидко, є сильними, але нетривалими, легко змінюються на протилежні. Цьому сприяє висока лабільність нервової системи. Тому

почуття, інтереси, настрої і прагнення дуже мінливі. У колі друзів сангвінік завжди рухливий, веселий та життєрадісний. Переважає у нього оптимістичний настрій. Має добре розвинуту міміку й виразні рухи. Зазвичай у сангвініків знижена сензитивність характеризується високими порогами чутливості. Тому вони часто не помічають слабких подразників або не реагують на них. Вони дуже ініціативні, енергійні і працьовиті. Сангвініки легко пристосовуються до будь-якої нової обстановки, легко зав'язують знайомства і вступають у спілкування з новими людьми, швидко схоплюють усе нове, засвоюють нові знання, навички і вміння.

Після проведення даної методики ми запропонували підліткам відповісти на запитання складеної нами анкети спрямованої на визначення впливу соціальних умов на розвиток особистості дітей підліткового віку, і отримали наступні результати.

Основною особливістю опитувань громадської думки є те, що опитується, звичайно, невелика частина певної групи населення, а висновки поширюються на всю групу. Яким має бути співвідношення між цією групою загалом і тією частиною групи, від якої фактично і було одержано інформацію, – основна проблема вибірки.

Під час опитування учнів підліткового віку, серед числа яких було 6 дівчат і 4 хлопці, ми побачили, що 90% досліджуваних подобається навчатися у школі, і 10% опитуваних не виявляють бажання до навчання. 30% учнів тягнуться до наук з математичним нахилом, 30% опитуваних воліють більше уваги приділяти гуманітарним дисциплінам і 40% надають перевагу вивченню природничих дисциплін. На вибір їхньої спрямованості у навчанні 40% досліджуваних учнів вплинули однокласники, і 60% підлітків самі вибрали дисципліний нахил своєї навчальної спрямованості.

50% учнів опитуваних відвідують інтелектуальні гуртки в позашкільний час. Вони вважають, що для їхнього подальшого навчання, а в майбутньому і професійного становлення замало знань, які вони отримують у школі. Тому

вважають за необхідне займатися додатково. 20% учнів відвідують спортивні гуртки в позашкільний час, оскільки прагнуть у майбутньому спрямувати своє професійне життя у спортивному руслі. 30% досліджуваних підлітків у свій вільний час відвідують музичні гуртки, оскільки прагнуть досягнути визнання у цьому напрямку. 10% учнів займаються у свій вільний час декоративно-прикладним мистецтвом.

Додатково до запитань даної анкети (дод. 3), ми задавали запитання: „Хто вплинув на їх вибір при обранні гуртка?“. При аналізі відповідей учнів, ми побачили, що у 50% на вибір учнів вплинули батьки, у 20% – матеріальний стан, і 30% дітей сказали, що пішли займатися в той чи інший гурток за компанію з друзями. Що може свідчити про соціальний вплив на становлення особистості дітей підліткового віку загалом, а також на структуру темпераменту зокрема.

Запитуючи у учнів чия думка для них є важливою у вирішенні життєвих питань, проблем, 60% відповіли, що вони рахуються із думкою обох батьків, 20% рахуються із думкою тата, і 20% у вирішенні своїх проблем звертаються за допомогою до друзів.

40% досліджуваних учнів виділяють на перше місце у своєму житті вплив навчання, 40% – вплив сім'ї, 20% на перше місце у своєму житті ставлять розваги, що може свідчити про не визначення прерогатив свого майбутнього життя.

Запитуючи у підлітків, скільки часу вони проводять за переглядом телепередач, ми мали за мету визначити соціальний вплив телебачення на структуру темпераменту.

Соціокультурний простір життя сучасних підлітків є надзвичайно динамічним і набуває змін як позитивного, так і негативного характеру. Підвищення в останнє десятиріччя рівня життя дитини (життєвого комфорту, розвитку дитячої індустрії розваг і т.д.) парадоксально поєднується зі зниженням якості життя в сфері морально-духовного здоров'я (суб'єктивного

задоволення дітей умовами буття у вузькому сімейному та широкому соціальному просторі, її психоемоційне благополуччя, життєвий оптимізм).

Соціокультурне середовище охоплює всю гаму кольорів та звуків, дотиків і слів, що структурують оточення ще до народження дитини і забезпечують унікальний спонтанний розвиток кожної людини, вироблення та накопичення соціальних почуттів та моральних орієнтирів, норм, стереотипів, нормативів її поведінки. В картині внутрішнього світу дитини завжди представлені категорії безпеки та небезпеки, добра і зла, красивого і потворного, дозволеного і забороненого. Довіра дитини до світу, як базове утворення, найважливіша умова нормативного психічного розвитку – є результатом активної взаємодії зі світом людей, речей, природи.

Тривогу викликає те, що останнім часом стрімко нарастає тенденція до розмивання меж основних біполярних категорій, або навіть повна їх заміна, переполяризація.

Підлітковий вік є тим сензитивним періодом в психічному розвитку людини, коли закладається підмурок загальних моральних інтенцій, той центральний стрижень внутрішнього світу, де є місце простим людським якостям, що власне і роблять людину людиною – співчуттю, співрадістю, взаємопідтримці, вмінню прощати і каятись тощо.

Але така особистість може розвинутиись лише за умов затребуваності таких якостей, наявності їх у картині зовнішнього світу, присутності тих чи інших елементів у ній, а також можливостей вибору. Якими будуть діти, що зростають у нашій державі, що любитимуть і цінуватимуть, як будуватимуть свої стосунки, ставитимуться до хворих та старих, до своїх дітей, чи відчуватимуть красу музики, природи, поезії, чи поважатимуть свою країну та народ, шануватимуть культуру — залежить від соціокультурного середовища, яке їх оточує.

Соціокультурне середовище все більшою мірою підпорядковується ЗМІ. Саме через ЗМІ формується суспільна думка, визначаються індивідуальні по-

зиції, ціннісні орієнтації, вподобання тощо. Інформаційне середовище в дитячій картині світу представлене обмеженою площиною телевідеокомп'ютерного екрану. Поступово соціалізація підростаючого покоління, що передбачає, в першу чергу, безпосередню взаємодію дорослого і дитини, дітей між собою, починає підмінятися соціалізацією опосередкованою, причому опосередкованою здебільшого екраном. При цьому опора на психологічні особливості вікової категорії та основні психічні механізми, що знаходяться у фазі інтенсивного розвитку, дає достатньо швидкі негативні наслідки.

Перегляд телевізійних програм для нинішніх підлітків є одним із найулюбленіших способів відпочинку. Хоча, з іншого боку, це вимушене дозвілля, коли батькам не до свого чада і вони свідомо підміняють батьківське виховання такою собі теляняною. Так чи інакше, але телебачення для сьогоденної молоді — одне з головних джерел інформації, котре впливає на формування особистості.

За допомогою телевізора підліткам легше скидати інформаційне навантаження дня. До того ж телевізор потрібен їм, вважають учені, для психологічної підтримки, бо вони живуть у світі дорослих і відчують виклики їхнього світу.

Входячи до підліткової свідомості, що знаходиться у стадії активного становлення, через яскраві образи, оптичні та акустичні ефекти, кліпи, елементи оригінальності, епатажності, загадковості тощо, екран конструює і своєрідну «нову» мораль, активно і агресивно трансформуючи основні потреби та ціннісні орієнтації (спілкування з дорослими, ровесниками, дітьми старшими, молодшими), штучно продукуючи «нові». Використання відкритого в дитини для пізнання світу могутнього каналу сприймання, готовності відкривати нове, незвичайне, схильності до творчого фантазування для заповнення його матеріалом з «дорослого» світу, з «дорослими» проблемами часто-густо сумнівної якості є надзвичайно небезпечним. Варто лише подивитися на потреби, які стимулює задовольняти глядачам той чи інший проект, на

пропоновані вузькі рамки виявити себе.

З отриманих нами даних, ми побачили, що 60% підлітків проводять біля телевізора до однієї години в день, 20% – до двох годин, і 10% досліджуваних підлітків проводять біля екранів телевізору понад три години.

Також ми вирішили поцікавитися у підлітків чи вживали вони психоактивні речовини, і якщо так, то що вплинуло на їх вибір. Оскільки в житті сучасного суспільства особливо гостро постала проблема пов'язана як з алкоголем так і з наркоманією. Особливо велике розповсюдження ця негативна звичка отримала в середовищі молоді. Алкоголь і наркоманія негативно впливають не тільки на життя суспільства в цілому, а також на життя та діяльність особи окремо. На даний час ця проблема стала дійсно-таки глобальною. По статистичним даним, розповсюдження такої негативної звички як наркоманія в великих масштабах, в окремих країнах, пов'язано з нестабільністю політичної та економічної ситуації, з наявністю великої кількості криз та недосконалістю економічного та політичного механізмів. Відносно нашої країни ця проблема є особливо актуальною і розповсюдження її пов'язано з низькою культурою суспільства. З даною проблемою повинно боротися не тільки суспільство, але й кожна людина повинна усвідомлювати для себе велику шкоду від алкоголю і наркоманії та намагатися боротися з цією негативною звичною. Тільки після цього можна говорити про рішення поставленої проблеми. Тому ми вирішили внести дані запитання до нашої анкети.

При аналізі отриманих даних можемо сказати, що 30% учнів погодилися б спробувати психоактивні речовини (алкоголь, наркотики) як би їм запропонували, при цьому властиві різномірні відповіді на запитання, за яких умов вони б їх прийняли. Даний процес залежить як від впливу компанії, як від спроби зняти стрес так і від прагнення просто поспробувати. Як ми бачимо, підлітки можуть підпадати під негативний вплив соціального оточення, що може деструктивно відобразитися на їхньому загальному розвитку.

При дослідженні структури типів темпераменту в учнів підліткового віку ми отримали наступні результати (табл. 3.2.).

Як видно з табл. 3.2., 40% досліджуваним підліткам властивий високий рівень прояву ергічності, що може свідчити про високий рівень потреби людини в освоєнні предметного світу, жагу діяльності, прагнення до розумової та фізичної праці, ступінь залучення до трудової діяльності. Такій же кількості опитуваних (40%) притаманний високий рівень соціальної ергічності, що свідчить про високий рівень відображення потреби в соціальних контактах, засвідчує спрямованість на засвоєння соціальних форм діяльності, прагнення бути лідером, вказує на компанійкість, на залучення до соціальної діяльності.

Табл. 3.2.

Вираження рівнів властивостей темпераменту у підлітків

Д-ні	Ер	СЕР	П	СП	Т	СТ	Ем	СЕМ	К
1	7	5	6	6	9	7	9	7	4
2	7	8	5	8	5	5	9	10	2
3	10	6	6	6	9	7	6	8	4
4	10	4	8	6	8	6	5	6	4
5	8	10	3	8	11	3	5	7	4
6	6	7	7	5	7	6	6	5	4
7	7	5	8	5	8	5	7	8	3
8	5	5	10	7	10	6	9	8	2
9	12	8	8	7	8	6	10	8	2
10	6	8	7	6	11	8	7	5	3
%	40	40	40	20	80	10	40	50	

40% досліджуваним учням підліткового віку властивий високий рівень пластичності, що може свідчити про високий ступінь легкості або труднощів переключення з одного предмета на інший, швидкого переходу з одних способів мислення на інші в процесі взаємодії з предметним середовищем,

прагнення до різноманітних форм предметної діяльності. 20% опитуваних учнів характеризуються високим рівнем соціальної пластичності, що свідчить про легкість переключення уваги в процесі спілкування з однієї людини на іншу, нахил до різноманітних комунікативних програм і до готових форм соціального контакту.

Переважній більшості досліджуваних підлітків (80%) властивий високий рівень прояву темпу, що свідчить про швидкісні особливості людини. Тобто вказує на швидкість виконання окремих операцій, на швидкість моторно-рухових актів під час виконання предметної діяльності. Соціальний же темп властивий лише 10% опитуваних підлітків. Що говорить про швидкісні характеристики мовнорухових актів у процесі спілкування учнів.

У 40% досліджуваних підлітків проявляється високий рівень емоційності, що говорить про високий рівень емоційної чутливості до розбіжностей між запланованим, жаданим та результатами реальної предметної дії, тобто чутливості до невдач у роботі. І 50% опитуваним учням притаманний високий рівень соціальної емоційності, що свідчить про високий рівень емоційної чутливості у комунікативній сфері, тобто чутливості до невдач у спілкуванні, до оцінок оточуючих людей.

ВИСНОВКИ

Виконуючи нашу курсову роботу ми мали перед собою завдання вивчити теоретичні та практичні основи впливу соціальних умов на структуру темпераменту у підлітковому віці. В результаті проведеного дослідження ми отримали наступні результати:

1. Підлітковий період – надзвичайно складний етап психічного розвитку. З одного боку, за рівнем та особливостями психічного розвитку підлітки ще не розпрощалися з дитинством; з іншого – вони вже стоять на порозі дорослого життя, і в їх поведінці реально виражається спрямованість на дорослі форми взаємин та поведінки.

Підлітковий вік є перехідним головним чином в біологічному сенсі, оскільки це вік статевого дозрівання, паралельно якому досягають зрілості й інші біологічні системи організму. В соціальному аспекті підліткова фаза – це продовження первинної соціалізації. Всі підлітки цього віку – школярі, вони знаходяться на утриманні батьків (держави), їхньою провідною діяльністю є навчання. Соціальний статус підлітка мало чим відрізняється від дитячого. Психологічно цей вік дуже суперечливий. Для нього характерні максимальні диспропорції у рівні й темпах розвитку, обумовлені значною мірою біологічно. Найважливіше психологічне новоутворення віку – почуття дорослості – являє собою новий рівень домагань, що передбачає майбутнє становище, якого підліток фактично ще не досяг. Звідси – типові вікові конфлікти та їх переломлення в самосвідомості підлітка. В цілому це період закінчення дитинства і початку «виросання» з нього.

2. Індивідуальні особливості особистості найяскравіше виявляються в темпераменті, характері та здібностях, у пізнавальній, емоційно-вольовій діяльності, потребах та інтересах. Особливості їх прояву залежать від виховання дитини. Індивідуальні риси характеру, як свідчать дослідження, досить яскраво виявляються вже в дошкільному віці.

Темперамент характеризує динамічний бік психічних реакцій людини — їх темп, швидкість, ритм, інтенсивність. На однакові за змістом і метою дії подразники кожна людина реагує по-своєму, індивідуально. Одні реагують активно, жваво, глибоко емоційно, довго переживають вплив подразника, а інші — спокійно, повільно, швидко забуваючи про те, що на них впливало. Деякі люди надто афективно реагують на події, на ставлення до них — спалахують гнівом, діють агресивно, а дехто в цьому разі виявляє боязкість, не чинить жодного опору там, де він потрібний. Отже, темперамент можна визначити як індивідуальну особливість людини, що виявляється в її збудливості, емоційній вразливості, врівноваженості та швидкості перебігу психічної діяльності.

Надзвичайно велику роль у вихованні людини відіграє саме її оточення. Адже процес виховання забезпечується суспільством та державою в організаціях, що спеціально створюються для його здійснення (школа, мережа позашкільних закладів, дитячі та молодіжні організації), а також в тих, де виховання не є провідною функцією (армія, виробництво, громадські об'єднання). Роль держави в організації виховання особистості полягає в тому, що вона не тільки створює його інфраструктуру, але в першу чергу формулює завдання соціального виховання, закріплені в державних програмах та документах і визначає його структуру та зміст. Провідним завданням соціального виховання в кожному суспільстві є створення оптимальних умов для найбільш ефективної соціалізованості особистості.

Соціальні умови життєдіяльності — це всі ті фактори, які визначають, якою буде поведінка людини, якою буде її доля і місце у суспільстві, тобто, це умови в сім'ї, колективі дитячого садка, школи, друзі, вулиця, родина, гуртки, ЗМІ.

Саме соціальне середовище, зокрема його сфери: політична, соціальна, духовна формують певні очікування щодо поведінки особистості, а також і впливають на структуру темпераменту. Ці очікування перетворюються відповідними соціальними інститутами у цілі, завдання, зміст соціального

виховання.

Соціальне середовище існує завдяки численним взаєминам його членів та соціальних інститутів. Чим більша і різноманітніша палітра складових соціального середовища, тим інтенсивніше його розвиток та різноманітніші умови життєдіяльності особистості.

Отже, формування соціально-психологічного типу особистості відбувається насамперед за допомогою власного досвіду спілкування в безпосередніх соціальних контактах, де людина зазнає впливу мікросередовища, а через нього – і макросередовища, його культури, соціальних норм і цінностей.

Системоутворюючим ядром індивідуальності є самооцінка особистості, яка багато в чому визначає життєві позиції людини, рівень її домагань, всю систему оцінок. Самооцінка впливає на формування стилю поведінки і життєдіяльність людини. Іншими словами, самооцінка багато в чому обумовлює динаміку і спрямованість розвитку суб'єкта.

3. В ході нашої роботи нами були виявлені типи темпераменту досліджуваних підлітків, серед яких виявилось 5 холериків, 3 меланхоліки, 1 флегматик і 1 сангвінік. Також нами була розроблена анкета, в якій ми спробували виявити саме вплив соціальних умов на становлення особистості учнів підліткового віку. З отриманих відповідей ми побачили, що на дітей впливають різноманітні соціальні умови, в склад яких входять і найближче оточення досліджуваних, і ЗМІ.

Також в ході нашої роботи була досліджена структура темпераменту опитуваних підлітків і ми побачили, що 40% досліджуваних відчують високий рівень потреби людини в освоєнні предметного світу, жагу діяльності, прагнення до розумової та фізичної праці, ступінь залучення до трудової діяльності. Такій же кількості опитуваних (40%) притаманний високий рівень відображення потреби в соціальних контактах. 40% досліджуваних учнів легко переключаються з одного предмета на інший, швидко переходять з одних способів мислення на інші в процесі взаємодії з предметним середовищем. 20%

опитуваних учнів характеризуються високим рівнем соціальної пластичності. Переважній більшості досліджуваних підлітків (80%) властиво швидко виконувати окремі операції, та швидкість моторно-рухових актів під час виконання предметної діяльності. Майже половина досліджуваних підлітків високо емоційні чутливі до розбіжностей між запланованим, жаданим та результатами реальної предметної дії, тобто чутливості до невдач у роботі. І 50% опитуваним учням притаманний високий рівень соціальної емоційності, що свідчить про високий рівень емоційної чутливості у комунікативній сфері, тобто чутливості до невдач у спілкуванні, до оцінок оточуючих людей.

Отже, на формування структури темпераменту впливають соціальні умови. Темперамент відіграє процес правильного, точного узагальнення зовнішніх вражень про поведінку того чи іншого учня.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аверин В.А. Психология детей и подростков. – СПб: Изд-во В.А. Михайлова, 1998, – 379 с.
2. Аристотель. Сочинения: В 4 т. – М.: Мысль, 1983. – 830 с.
3. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Наук, метод, посібник.— К.: ІЗМН, 1998 - 240 с.
4. Блюмкин В.А., Гумницкий Г.Н., Цырлина Т.В. Нравственное воспитание (философско-этические основы). - Воронеж, 1990, -144 с.
5. Божович Л.И. Психологический анализ условий формирования и строения гармонической личности // Психология формирования и развития личности.-М.: Наука, 1981.-С.3-19.
6. Бондарчук О. І., Бондарчук Л. І. Основи психології та педагогіки: Курс лекцій.— К.: МА УП, 1999.— 168 с.
7. Бронфенбреннер У. Два мира детства (дети в США и СССР). — М.: Прогресс, 1976.
8. Вартанов А. Мифы старые, мифы новые. // Телевидение и радиовещание, 1990. — № 11. — С.17
9. Василюк Ф. Е. Психология переживаний. Анализ преодоления критических ситуаций. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. — 199 с.
10. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В.Огороднійчук та ін. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.
11. Заброцький М.М. Основи вікової психології. Навчальний посібник. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004. – 112с.
12. Загальна психологія /За ред. О. В. Скрипченка. – К., 1999. – 425 с.
13. Кульчицька Г. В. Дослідження пізнавального інтересу методом понятійного аналізу психолого-педагогічних об'єктів//Практична психологія та соціальна робота. – 2000. - №3. – с. 47-48.
14. Лалека Ю. І., Герасимчук В. І., Шелян О. М. Основи психології та

- педагогіки: Навч.-мет. Посібник. – К. – Вид-во Європейського університету, 2001. – 164 с.
15. Лозниця В.С. Психологія і педагогіка: основні положення. Навчальний посібник для самостійного вивчення дисципліни. – К.: «ЕксОб», 2001. – 304с.
  16. М'ясоїд П. А. Загальна психологія: навч. посіб. – К.: Вища шк., 1998. – 497 с.
  17. Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія: навч. посібник. – К.: МАУП, 2000. – 256 с.
  18. М'ясоїд П. А. Загальна психологія: Навч. посіб. — 2-ге вид., допов. – К.: Вища шк., 2001. – 487с.
  19. О.А. Белобрыкина. Влияние социального окружения на развитие самооценки старших дошкольников // Вопросы психологии. – 2001. – № 4. – С. 31-34.
  20. Основи психології: Підручник / За загал, ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. — К.: Либідь, 1995. — 632 с.
  21. Пашукова Т.І., Допіра АЛ., Дьяконов Г.В. Практикум із загальної психології/За ред. Т.І. Пашукової. — К.: Т-во "Знання", КОО, 2000. — 204 с.
  22. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Психология: Учебник для студ высш. пед. учеб. заведений. – 2-е изд., стереотип. – М.: Издательский центр «Академия»; Высшая школа, 2001. – 512 с.
  23. Психологія: Підручник/ Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та інш.; за ред. Ю. Л. Трофімова. – 3-тє вид., стереотип. – К.: Либідь, 2001. – 560 с.
  24. Психологія: Підручник/За ред. Ю. Л. Трофімова. – К.: Либідь, 2000. – 558 с.
  25. Соціальна психологія / Орбан-Лембрик Л. Е.; за редакцією Куценко В. М. – К., 2004. – 160с.

26. Соціальна педагогіка: Підручник / За ред. проф. Капської А.Й. – К., 2003. – 267с.
27. Степанов О. М., Фіцула М. М. Основи психології і педагогіки: Посібник. – К.: Академвидав, 2003. – 504 с.
28. Трудный подросток: причины и следствия / Под ред. В.А. Татенко.— К., 1985 — 165 с.
29. Формирование личности в переходный период: от подросткового к юношескому возрасту / Под ред. И.В.Дубровиной.— М.: Педагогика, 1987.— 184 с.
30. Шапарь В. Б., Тимченко А. В., Швыдченко В. Н. Практическая психология. Инструментарий. — Ростов н/Д: издательство «Феникс», 2002. — 688 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Інструкція досліджуваному: "Вам пропонується відповісти на 57 запитань. Уважно читайте ці запитання і по ходу читання на бланку проставляйте Вашу відповідь, яка може бути: "Так" або "Ні". Намагайтесь уявити типову ситуацію, яка впливає із змісту запитання, і давайте першу відповідь без довгих і особливих роздумів! Пам'ятайте, що тут немає "поганих" і "хороших" відповідей. Свою відповідь на запитання запишіть у бланку відповідей залежно від номера. Намагайтесь не уникати відповідей."

Опитувальник

1. Чи часто у Вас проявляється потяг до нових вражень, щоб розважитися, пережити сильні відчуття?
2. Чи часто Ви відчуваєте потребу в друзях, які можуть Вас зрозуміти, підбадьорити, поспівчувати?
3. Чи вважаєте Ви себе безтурботною особистістю?
4. Чи дуже важко Вам відмовитися від своїх намірів?
5. Ви обмірковуєте свої справи не поспішаючи і вважаєте за краще почекати, ніж діяти?
6. Чи завжди Ви дотримуєтесь своїх обіцянок, навіть якщо це Вам не вигідно?
7. Чи часто у Вас спостерігаються спади та підйоми настрою?
8. Як правило, Ви дієте та говорите без тривалого обмірковування?
9. Чи бувають випадки, коли у Вас виникають почуття, що Ви нещасні без поважної на це причини?
10. Чи відповідає дійсності той факт, що насправді Ви б зробили все, що завгодно?
11. Чи ніяковієте Ви, коли хочете познайомитися з людиною протилежної статі, якій Ви симпатизуєте?
12. Чи буває таке з Вами, що, розгнівавшись, Ви втрачаєте самовладання?

13. Чи часто Ви вдаєтеся до дії під впливом хвилинного настрою?
14. Чи часто Ви буваєте стурбовані тому, що зробили або сказали щось таке, чого не слід було робити?
15. Ви, як правило, віддаєте перевагу читанню книг над зустрічами з людьми?
16. Чи легко Вас образити?
17. Чи любите Ви часто бувати в компаніях?
18. Чи бувають у Вас такі думки, якими Вам не хотілося б поділитися з іншими людьми?
19. Чи насправді Ви інколи до такої міри енергійні, що все "горить" у руках, а іноді зовсім кволі?
20. Чи прагнете Ви обмежити коло своїх знайомств невеликою кількістю найближчих друзів?
21. Чи багато часу Ви проводите в мріях?
22. Коли на Вас кричать, Ви відповідаєте тим же?
23. Вас часто турбує почуття провини?
24. Чи всі Ваші звички добрі?
25. Чи здатні Ви дати волю своїм почуттям і щосили розважитися в компанії?
26. Чи можна сказати, що нерви у Вас часто бувають напружені до краю?
27. Чи вважають Вас людиною жвавою і веселою?
28. Після того як справу вже зроблено, чи часто Ви повертаєтеся до неї, гадаючи, що могли б зробити її краще?
29. Чи правильно те, що Ви, перебуваючи серед людей, як правило, мовчазні та стримані?
30. Чи буває так, що Ви передаєте чутки?
31. Чи буває так, що Вам не спиться через те, що в голову лізуть всілякі думки?

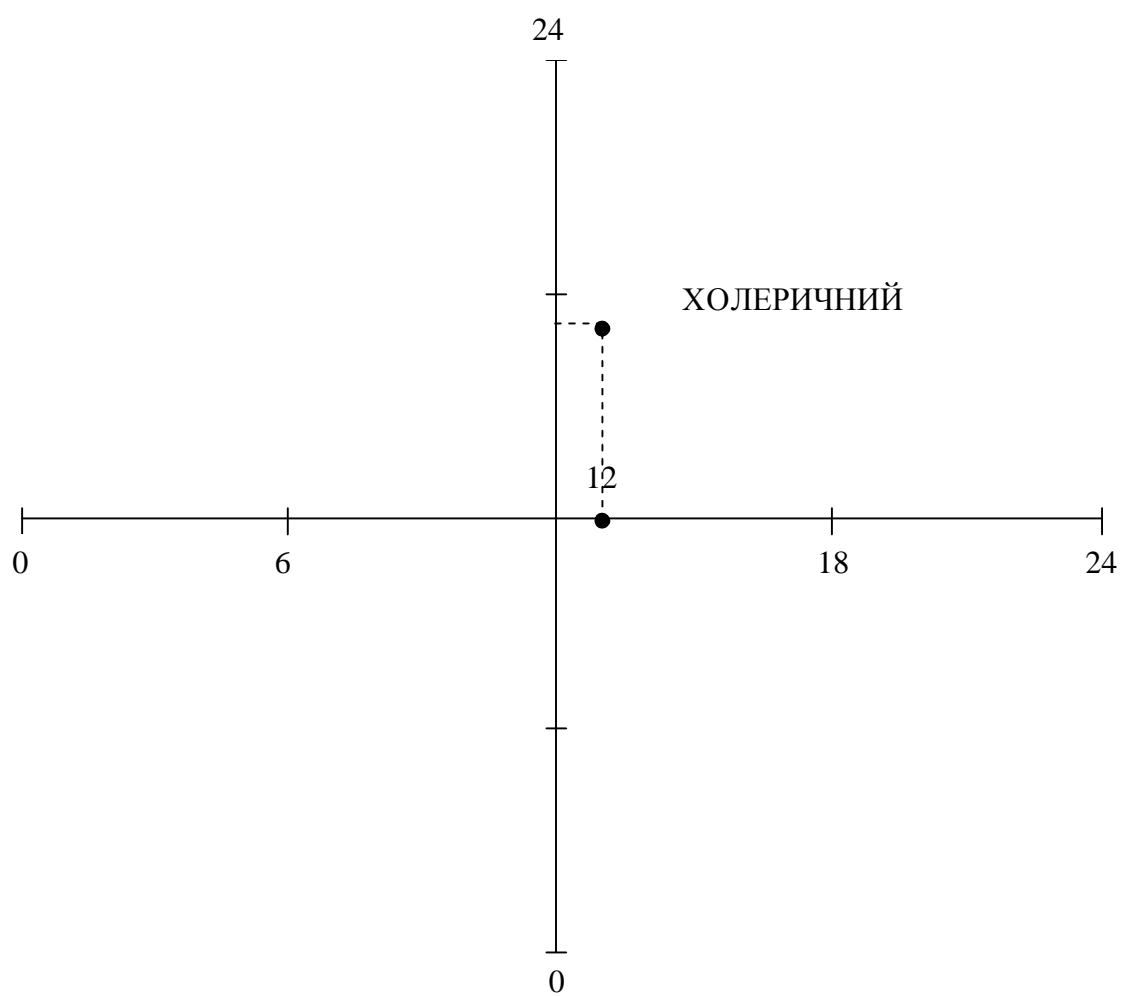
32. Чи правда те, що Ви при потребі про щось дізнатися, віддаєте перевагу книзі перед запитуванням в інших людей?
33. Чи буває у Вас сильне серцебиття?
34. Чи подобається Вам робота, яка вимагає напруженої уваги?

35. Чи бувають у Вас напади тремтіння?
36. Чи правильно те, що Ви завжди говорите про своїх знайомих тільки хороше, навіть тоді, коли впевнені, що вони не дізнаються про це?
37. Чи насправді Вам неприємно бувати в компанії, в якій постійно кепкують один з одного?
38. Чи правда, що Ви дратівливі?
39. Чи подобається Вам робота, яка потребує швидкої дії?
40. Чи справді Вам не дають спокою думки про ті неприємності та "жахи", які могли б трапитися, незважаючи на те, що все закінчилося благополучно?
41. Чи дійсно Ви неспішні в рухах?
42. Чи Ви хоча б колись запізнювалися на побачення або на роботу?
43. Чи часто Вам сняться страхіття?
44. Чи правда, що Ви так любите поговорити, що не пропускаєте будь-якої нагоди поспілкуватися з незнайомою людиною?
45. Чи турбують Вас якісь болі?
46. Чи дуже б Ви засмутилися, коли б тривалий час не змогли бачитися зі своїми друзями?
47. Чи можете Ви назвати себе нервовою людиною?
48. Чи є серед Ваших знайомих такі, які Вам відверто не подобаються?
49. Чи могли б Ви сказати, що Ви впевнена в собі людина?
50. Чи легко Вас зачіпає критика ваших недоліків або недоліків Вашої роботи?
51. Ви вважаєте, що важко одержати задоволення від заходів, в яких бере участь багато людей?
52. Чи турбує Вас переживання, що Ви чимось гірші за інших?
53. Ви б змогли легко внести пожвавлення в нудьгуючу компанію?
54. Чи буває, що Ви говорите про речі, на яких не розумієтеся?
55. Чи піклуєтеся Ви про своє здоров'я?

56. Ви любите пожартувати з інших?
57. Чи мучить Вас безсоння?

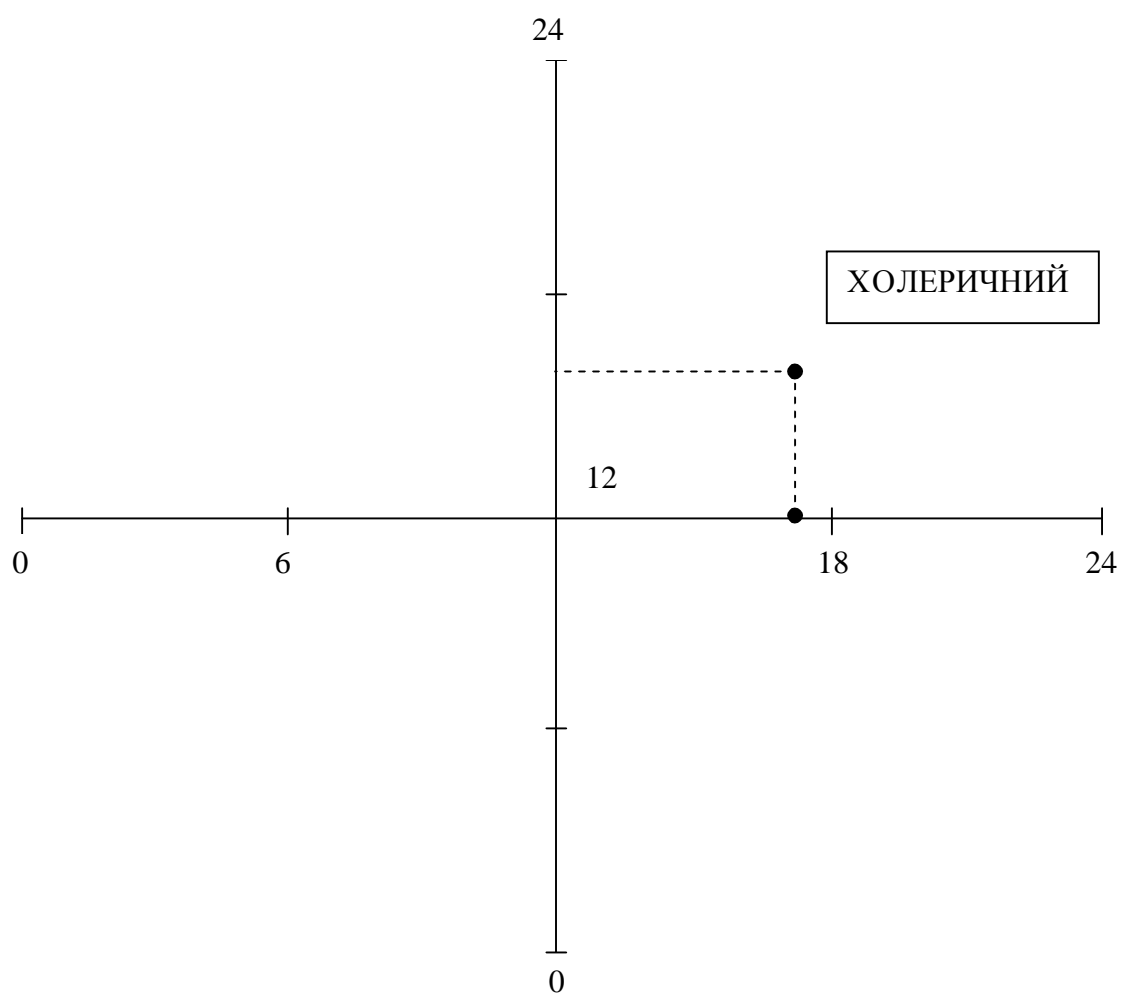

1) № п/п	«Так»	«Hi»	№п/п	«Так»	«Hi»
1.	+		30.	+	
2.	+		31.	+	
3.	+		32.	+	
4.	+		33.	+	
5.		+	34.	+	
6.	+		35.	+	
7.	+		36.	+	
8.	+		37.	+	
9.	+		38.	+	
10.		+	39.	+	
11.		+	40.		+
12.	+		41.	+	
13.	+		42.	+	
14.		+	43.		+
15.	+		44.	+	
16.	+		45.		+
17.	+		46.	+	
18.	+		47.		+
19.	+		48.		+
20.	+		49.		+
21.	+		50.	+	
22.		+	51.	+	
23.	+		52.	+	
24.	+		53.	+	
25.	+		54.	+	
26.		+	55.		+
27.	+		56.	+	
28.		+	57.	+	
29.	+				
<div> <div>B = 4</div> <div>E = 13</div> <div>H = 15</div> </div>					

2) № п/п	«Так»	«Hi»	№п/п	«Так»	«Hi»
1.	+		30.	+	
2.	+		31.	+	
3.	+		32.	+	
4.		+	33.	+	
5.		+	34.		+
6.		+	35.	+	
7.		+	36.	+	
8.	+		37.		+
9.	+		38.	+	
10.		+	39.	+	
11.	+		40.	+	
12.	+		41.		+
13.		+	42.	+	
14.	+		43.	+	
15.	+		44.	+	
16.	+		45.		+
17.	+		46.	+	
18.	+		47.		+
19.	+		48.		+
20.	+		49.		+
21.		+	50.		+
22.	+		51.		+
23.	+		52.		+
24.	+		53.	+	
25.	+		54.	+	
26.		+	55.		+
27.	+		56.	+	
28.		+	57.	+	
29.		+			
B = 4		E = 17		H = 15	

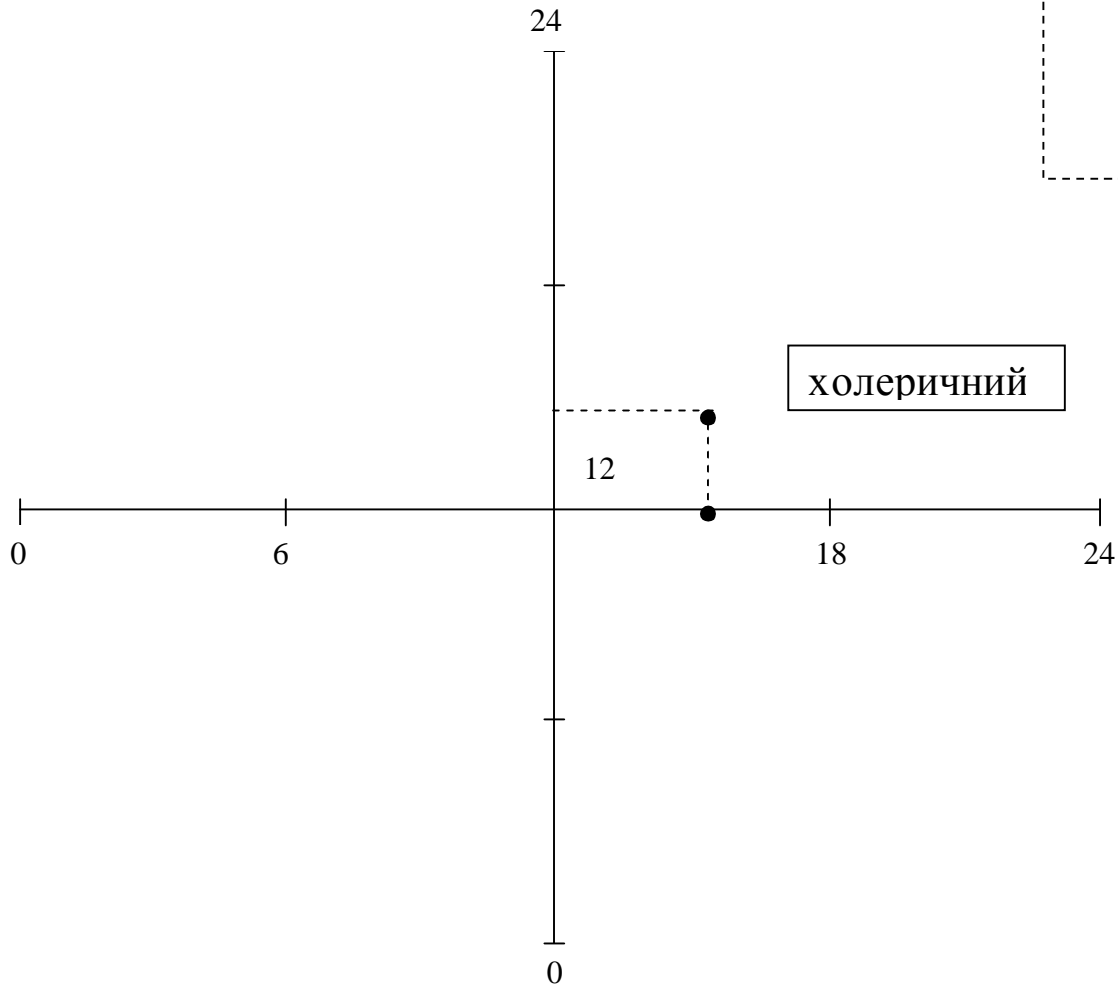

3) № п/п	«Так»	«Hi»	№п/п	«Так»	«Hi»
1.		+	30.	+	
2.			31.	+	
3.	+		32.	+	
4.		+	33.	+	
5.		+	34.	+	
6.	+		35.		+
7.	+		36.	+	
8.		+	37.	+	
9.	+		38.	+	
10.	+		39.	+	
11.		+	40.		+
12.	+		41.		+
13.		+	42.	+	
14.	+		43.	+	
15.		+	44.	+	
16.	+		45.		+
17.		+	46.		+
18.	+		47.	+	
19.		+	48.	+	
20.		+	49.	+	
21.	+		50.	+	
22.	+		51.		+
23.	+		52.	+	
24.	+		53.	+	
25.		+	54.		+
26.	+		55.		+
27.	+		56.	+	
28.	+		57.	+	
29.	+				

B = 4

E = 14

H = 16

4) № п/п	«Так»	«Hi»	№п/п	«Так»	«Hi»
1.	+		30.	+	
2.	+		31.	+	
3.	+		32.	+	
4.		+	33.	+	
5.	+		34.	+	
6.	+		35.		+
7.	+		36.		+
8.		+	37.	+	
9.		+	38.	+	
10.	+		39.		+
11.	+		40.	+	
12.		+	41.	+	
13.	+		42.	+	
14.		+	43.	+	
15.		+	44.		+
16.		+	45.	+	
17.		+	46.	+	
18.	+		47.		+
19.	+		48.	+	
20.	+		49.		+
21.	+		50.	+	
22.		+	51.		+
23.		+	52.		+
24.	+		53.		+
25.	+		54.	+	
26.	+		55.	+	
27.		+	56.	+	
28.		+	57.	+	
29.	+				

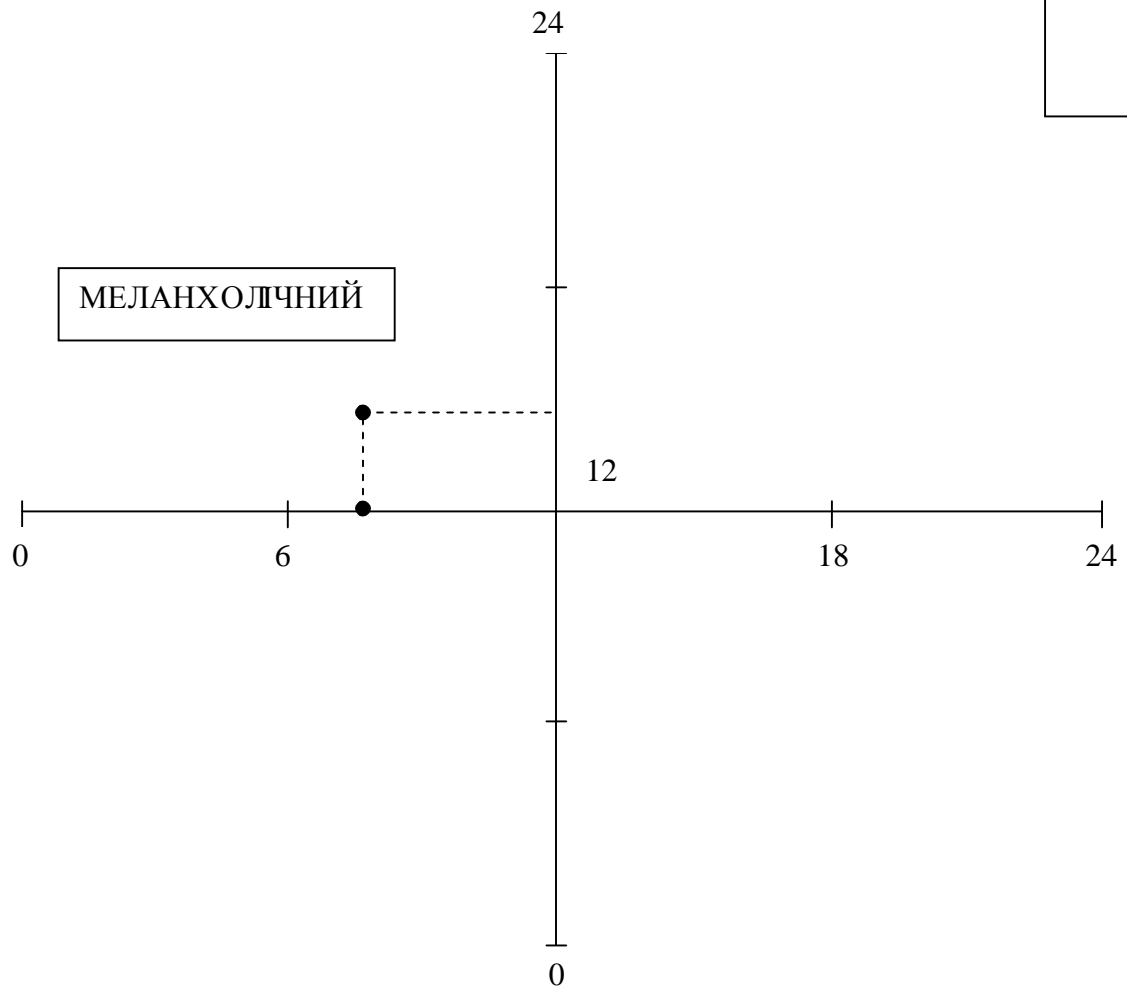
B = 3

E = 8

H = 15

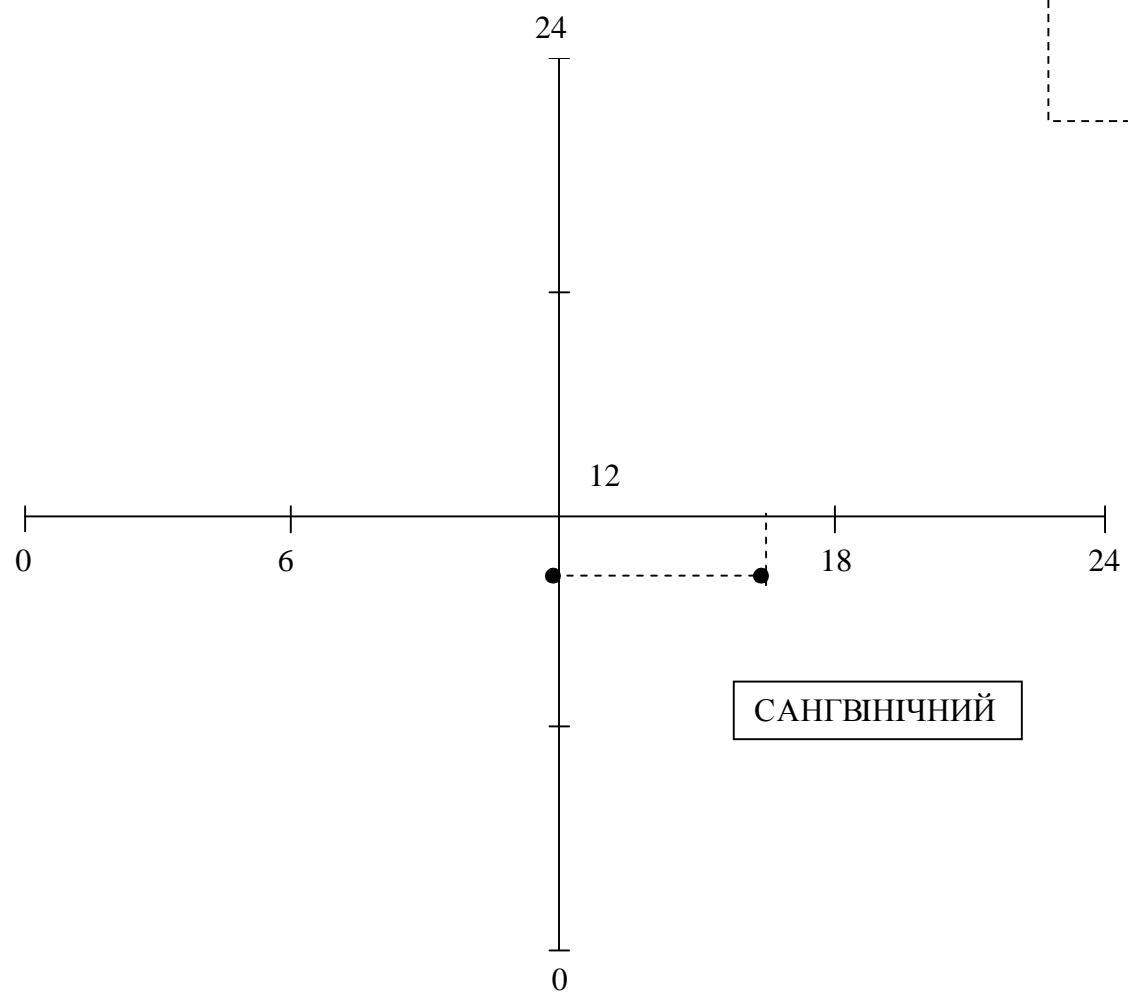

5) № п/п	«Так»	«Hi»	№п/п	«Так»	«Hi»
1.	+		30.	+	
2.	+		31.	+	
3.	+		32.	+	
4.		+	33.	+	
5.		+	34.		+
6.		+	35.	+	
7.		+	36.	+	
8.	+		37.	+	
9.	+		38.		+
10.	+		39.		+
11.		+	40.		+
12.	+		41.	+	
13.	+		42.		+
14.	+		43.		+
15.	+		44.	+	
16.	+		45.		+
17.		+	46.		
18.	+		47.	+	
19.	+		48.		+
20.		+	49.	+	
21.	+		50.		+
22.	+		51.	+	
23.		+	52.		+
24.	+		53.	+	
25.		+	54.	+	
26.	+		55.		+
27.	+		56.	+	
28.	+		57.		+
29.	+				

B = 4

E = 15

H = 11

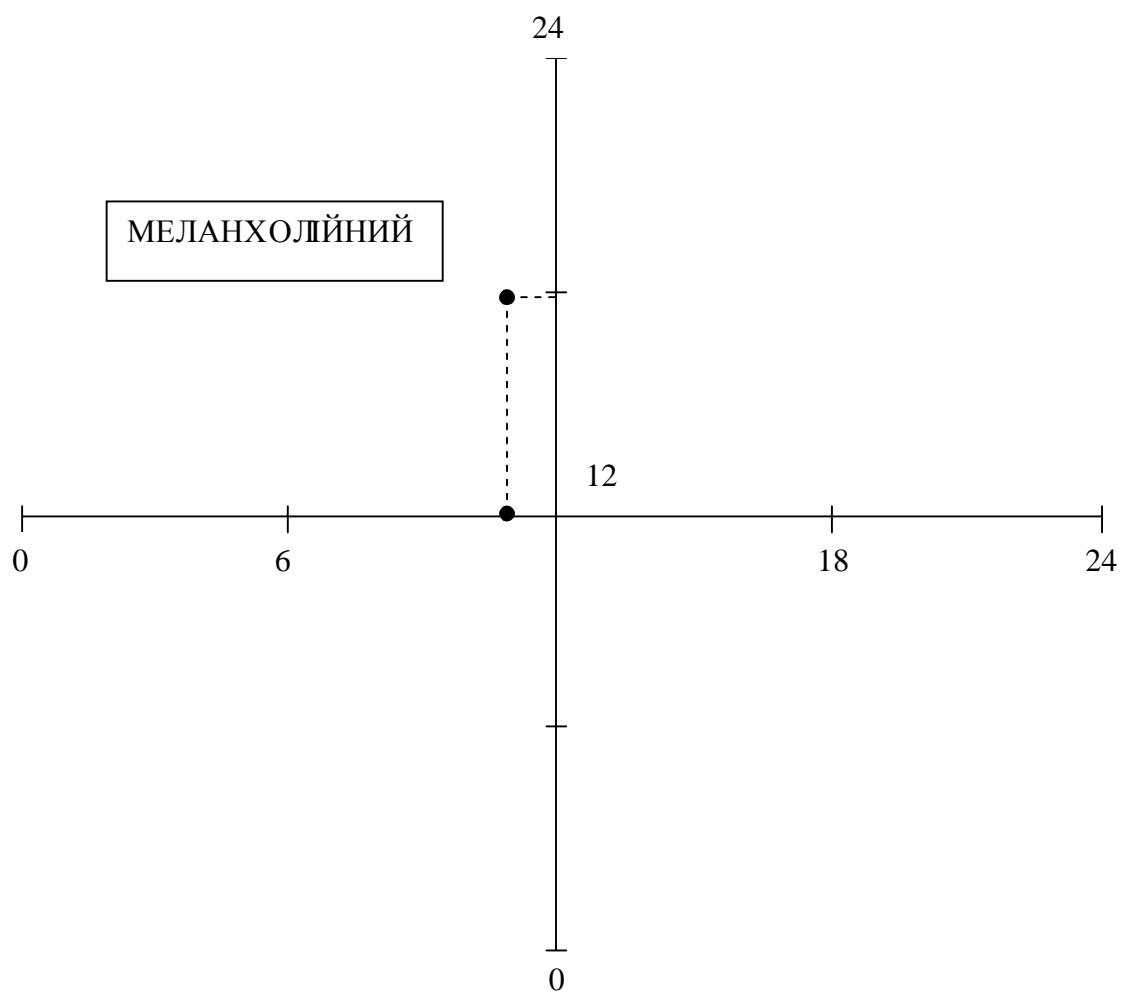

б) № п/п	«Так»	«Hi»	№п/п	«Так»	«Hi»
1.	+		30.	+	
2.	+		31.	+	
3.		+	32.	+	
4.		+	33.	+	
5.	+		34.	+	
6.	+		35.	+	
7.	+		36.		+
8.	+		37.	+	
9.	+		38.	+	
10.		+	39.		+
11.	+		40.	+	
12.	+		41.	+	
13.	+		42.		+
14.	+		43.	+	
15.	+		44.		+
16.	+		45.	+	
17.		+	46.	+	
18.	+		47.		+
19.		+	48.	+	
20.		+	49.	+	
21.	+		50.	+	
22.	+		51.	+	
23.	+		52.	+	
24.	+		53.	+	
25.	+		54.	+	
26.	+		55.		+
27.	+		56.	+	
28.		+	57.	+	
29.	+				

B = 3

E = 11

H = 18

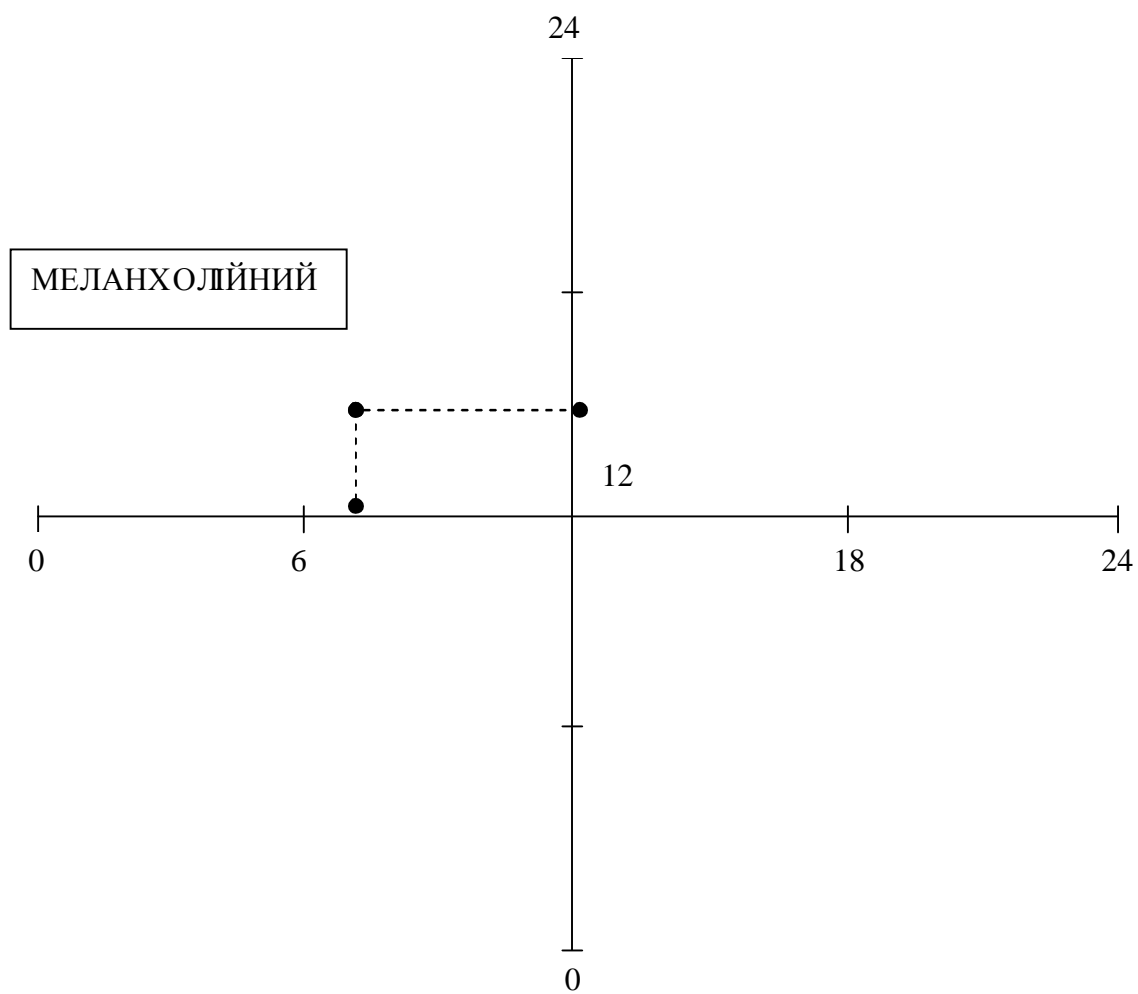

7) № п/п	«Так»	«Hi»	№п/п	«Так»	«Hi»
1.		+	30.	+	
2.		+	31.	+	
3.	+		32.	+	
4.	+		33.	+	
5.		+	34.	+	
6.	+		35.		+
7.	+		36.		+
8.	+		37.	+	
9.		+	38.	+	
10.		+	39.		+
11.		+	40.		+
12.	+		41.		+
13.	+		42.		+
14.	+		43.		+
15.	+		44.		+
16.	+		45.	+	
17.		+	46.	+	
18.		+	47.	+	
19.	+		48.	+	
20.	+		49.		+
21.		+	50.	+	
22.		+	51.	+	
23.	+		52.	+	
24.	+		53.		+
25.	+		54.	+	
26.		+	55.		+
27.		+	56.		+
28.		+	57.	+	
29.	+				

B = 4

E = 7

H = 14

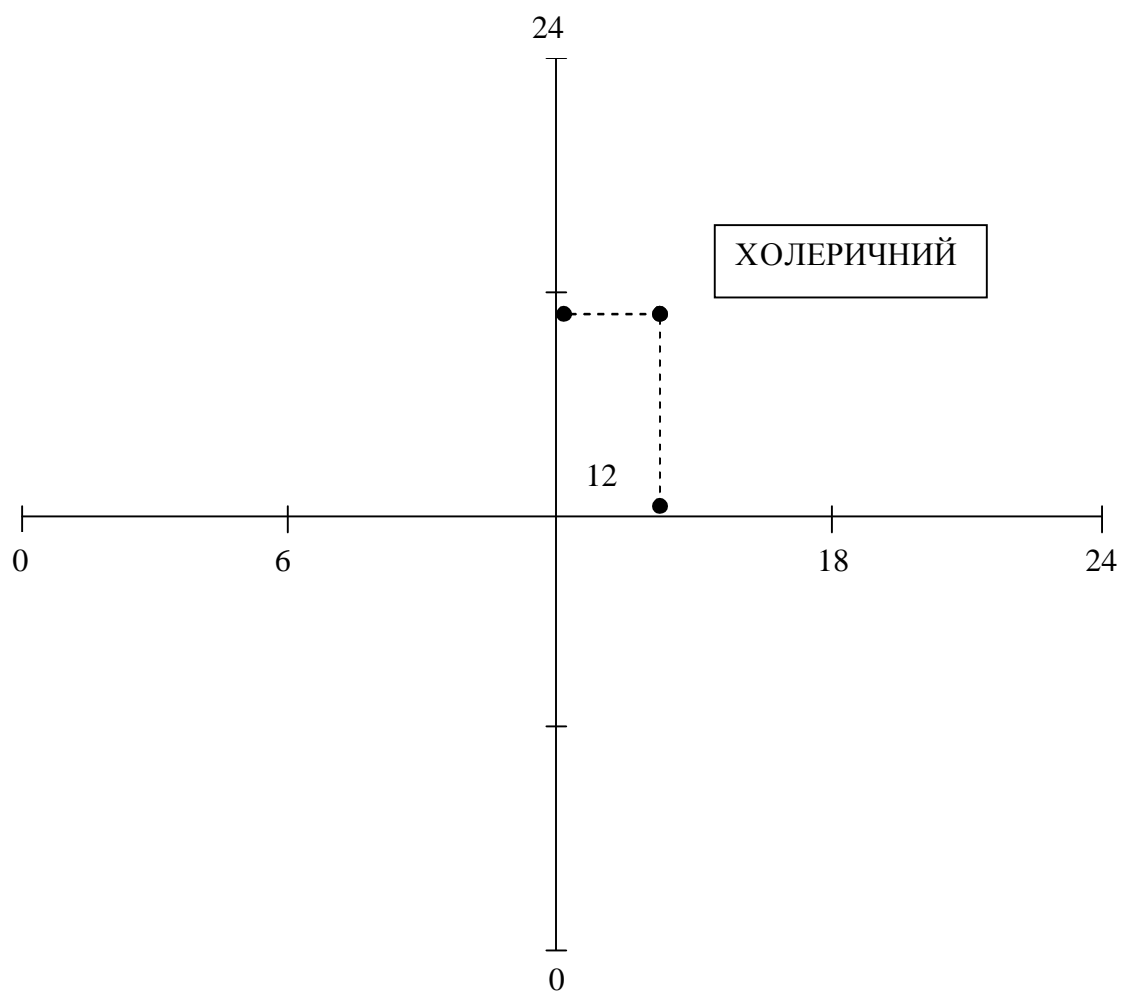

8) № п/п	«Так»	«Hi»	№п/п	«Так»	«Hi»
1.	+		30.	+	
2.	+		31.	+	
3.	+		32.	+	
4.	+		33.	+	
5.	+		34.	+	
6.	+		35.	+	
7.		+	36.	+	
8.	+		37.		+
9.	+		38.	+	
10.	+		39.	+	
11.	+		40.		+
12.	+		41.	+	
13.	+		42.	+	
14.	+		43.		+
15.	+		44.	+	
16.	+		45.	+	
17.		+	46.	+	
18.	+		47.		+
19.	+		48.	+	
20.	+		49.	+	
21.		+	50.		+
22.	+		51.		+
23.	+		52.	+	
24.	+		53.		+
25.	+		54.	+	
26.	+		55.	+	
27.	+		56.		+
28.		+	57.	+	
29.	+				

B = 3

E = 4

H = 17

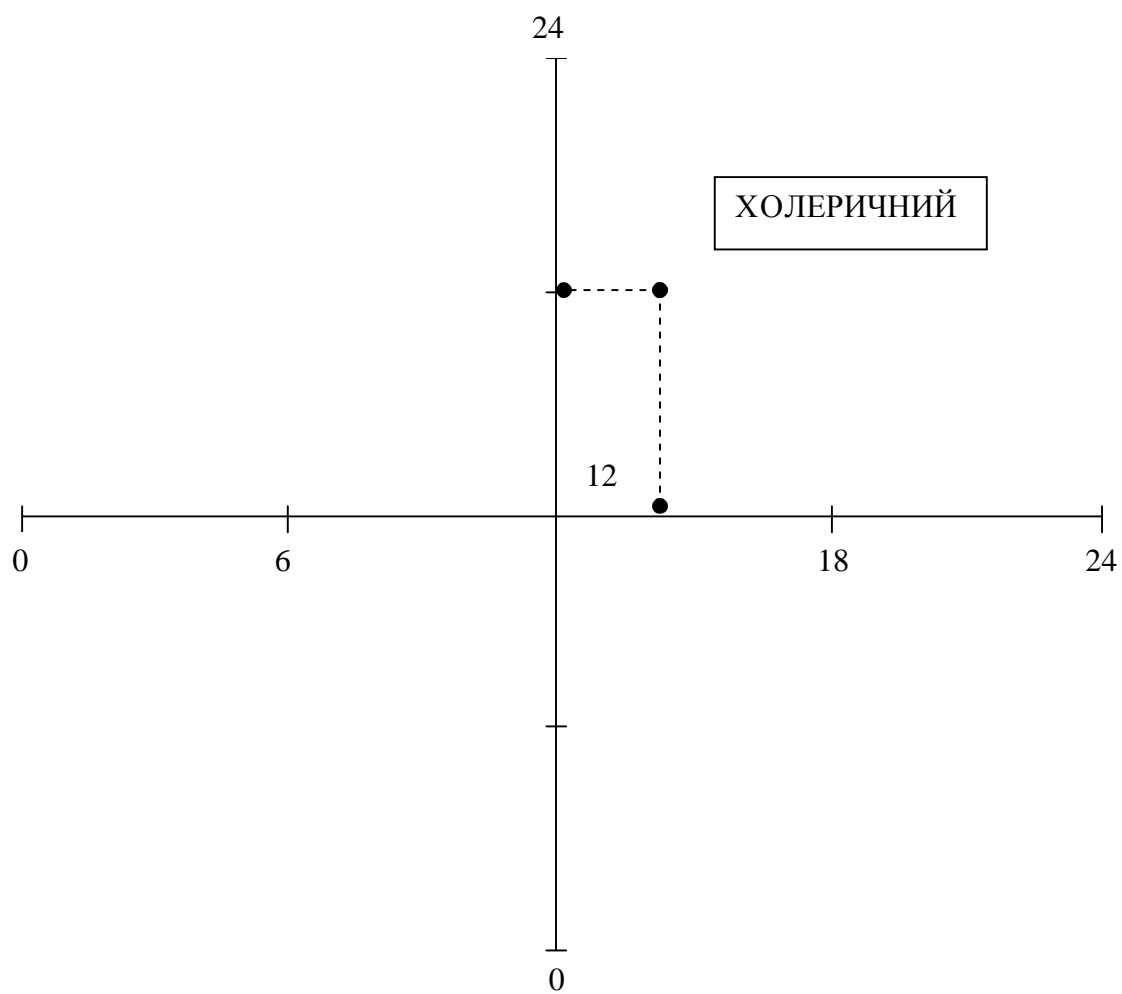

9) № п/п	«Так»	«Hi»	№п/п	«Так»	«Hi»
1.	+		30.	+	
2.	+		31.	+	
3.	+		32.	+	
4.	+		33.		+
5.	+		34.	+	
6.		+	35.	+	
7.		+	36.	+	
8.	+		37.		+
9.	+		38.	+	
10.		+	39.	+	
11.		+	40.	+	
12.	+		41.		+
13.	+		42.	+	
14.	+		43.	+	
15.	+		44.		+
16.	+		45.	+	
17.	+		46.	+	
18.		+	47.		+
19.		+	48.	+	
20.		+	49.	+	
21.	+		50.		+
22.	+		51.	+	
23.	+		52.	+	
24.	+		53.		+
25.		+	54.	+	
26.	+		55.	+	
27.	+		56.		+
28.	+		57.	+	
29.		+			

B = 3

E = 14

H = 18

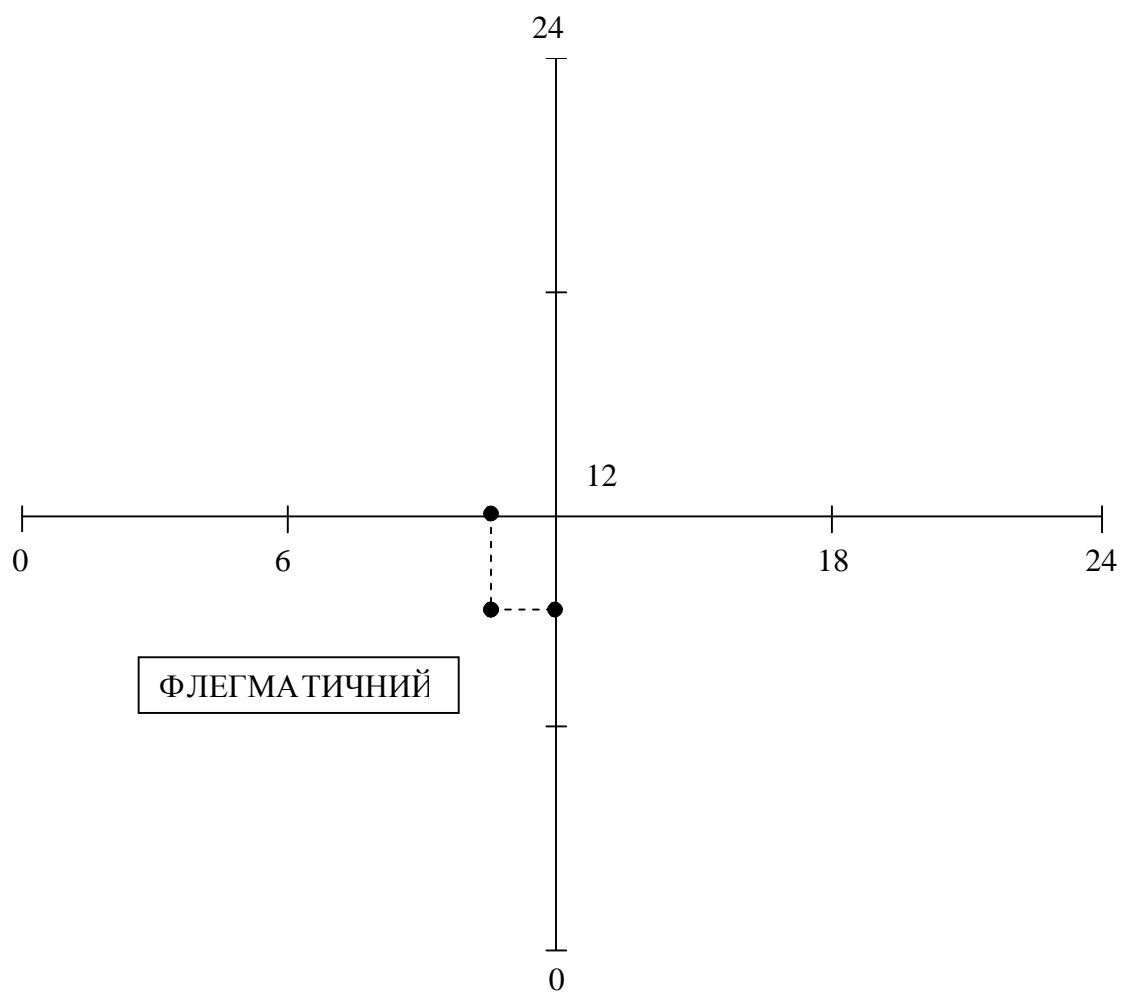

10) № п/п	«Так»	«Hi»	№п/п	«Так»	«Hi»
1.	+		30.	+	
2.	+		31.	+	
3.		+	32.	+	
4.		+	33.	+	
5.		+	34.		+
6.	+		35.	+	
7.		+	36.	+	
8.		+	37.		+
9.		+	38.		+
10.	+		39.	+	
11.	+		40.		+
12.		+	41.		+
13.		+	42.	+	
14.		+	43.	+	
15.		+	44.		+
16.	+		45.		+
17.	+		46.		+
18.	+		47.		+
19.		+	48.	+	
20.	+		49.	+	
21.	+		50.		+
22.		+	51.	+	
23.	+		52.	+	
24.	+		53.		+
25.		+	54.	+	
26.	+		55.		+
27.		+	56.	+	
28.		+	57.		
29.		+			

B = 4

E = 11

H = 10

Додаток 2

Інструкція досліджуваному: "Вам запропоновано дати відповідь на 105 запитань. Запитання спрямовано на з'ясування Вашого звичного способу поведінки. Намагайтеся пригадати типові ситуації і дайте першу-ліпшу відповідь, яка спаде Вам на думку. Відповідайте швидко і точно. Пам'ятайте, нема "гарних" чи "поганих" відповідей. Якщо Ви обрали відповідь "Так", то поставте хрестик (чи галочку) у графі "Так" на бланку для відповідей біля відповідного номера запитання. Якщо Ви обрали відповідь "Ні", поставте хрестик (чи галочку) відповідно у графі "Ні". Тест-опитувальник

1. Чи рухлива Ви людина?
2. Чи завжди Ви можете відразу, без окремих роздумів, включитися у розмову?
3. Чи надаєте Ви перевагу самоті порівняно з великою компанією?
4. Чи відчуваєте Ви постійну потребу діяльності?
5. Ваша мова звичайно повільна і некваплива?
6. Чи вразлива Ви людина?
7. Чи часто Ви не можете заснути через те, що посперечались із друзями?
8. Ви завжди бажаєте займатися у вільний час чим-небудь?
9. Чи часто Ваша мова передує Вашій думці під час розмови з іншими людьми?
10. Чи дратує Вас швидка мова співрозмовника?
11. Чи почувалися б Ви нещасною людиною, коли б на тривалий час Вас було позбавлено можливості спілкуватися з людьми?
12. Ви коли-небудь запізнювалися на побачення чи на роботу?
13. Чи подобається Вам швидко бігати?
14. Чи дуже Ви хвилюєтеся через розлад у роботі?
15. Чи легко Вам виконувати роботу, яка вимагає тривалої уваги та великої

зосередженості?

16. Чи важко Вам говорити дуже швидко?

17. Чи часто Ви відчуваєте занепокоєння, що виконали роботу не так, як треба?

18. Чи часто Ваші думки перескакують з однієї на іншу під час розмови?
19. Чи подобаються Вам ігри, які вимагають швидкості та спритності?
20. Чи легко Ви можете знайти інші варіанти вирішення відомого завдання?
21. Чи зазнаєте Ви почуття неспокою, що Вас неправильно зрозуміли під час розмови?
22. Чи охоче Ви виконуєте складну, відповідальну роботу?
23. Чи буває, що Ви говорите про речі, на яких не розумієтеся?
24. Чи легко Ви сприймаєте швидку мову?
25. Чи легко Вам виконувати одночасно дуже багато справ?
26. Чи виникають у Вас конфлікти з друзями через те, що Ви сказали їм щось, не обміркувавши?
27. Чи надаєте Ви перевагу неважким справам, які не вимагають від Вас багато енергії?
28. Чи легко Ви засмучуєтеся, коли виявляєте незначні недоліки у своїй роботі?
29. Чи любляете Ви сидячу роботу?
30. Чи легко Вам спілкуватися з різними людьми?
31. Ви завжди надаєте перевагу роздуму, зважаєте всі "за" і "проти" і тільки тоді висловлюєте свою думку?
32. Чи всі Ваші звички гарні та бажані?
33. Чи швидкий у Вас рух рук?
34. Ви завжди мовчите і не контактуєте, коли перебуваєте в товаристві малознайомих людей?
35. Чи легко Вам переключатися з одного варіанту вирішення завдання на інший?
36. Чи схильні Ви іноді перебільшувати у своїй уяві негативне ставлення близьких Вам людей?
37. Ви говірка людина?

38. Вам звичайно легко виконувати справу, яка вимагає миттєвої реакції?
39. Ви звичайно говорите повільно, без запинки?
40. Чи хвилюють Вас побоювання, що Ви не можете виконати якусь роботу?
41. Чи легко Ви ображаєтеся, коли близькі люди вказують на Ваші особисті недоліки?
42. Чи відчуваєте Ви потяг до напруженої, відповідальної діяльності?
43. Чи вважаєте Ви свої рухи повільними і неквапливими?
44. Чи бувають у Вас думки, які б Ви хотіли приховати від інших?
45. Чи можете Ви без тривалих роздумів задати делікатне запитання іншій людині?
46. Чи подобаються Вам швидкі рухи?
47. Чи легко Ви генеруєте нові ідеї?
48. Чи хвилюєтеся Ви перед відповідальною розмовою?
49. Чи можна сказати, що Ви швидко виконуєте доручену Вам справу?
50. Чи подобається Вам братися за велику справу самостійно?
51. Чи багата у Вас міміка під час розмови?
52. Якщо Ви пообіцяли що-небудь зробити, то чи завжди Ви виконуєте обіцяне, незалежно від того, зручно Вам це чи ні?
53. Чи ображаєтеся Ви через те, що люди, які Вас оточують, поведуться з Вами значно гірше, ніж це може бути?
54. Ви звичайно віддаєте перевагу виконанню одночасно тільки однієї операції?
55. Чи подобаються Вам ігри, які відбуваються у швидкому темпі?
56. Чи багато у Вашій мові тривалих пауз?
57. Чи легко Вам внести пожвавлення до компанії?
58. Чи відчуваєте Ви звичайно в собі надлишок сил, бажаючи зайнятися якою-небудь важкою справою?
59. Вам звичайно важко переключити увагу з однієї справи на іншу?

60. Чи буває так, що у Вас на тривалий час псується настрій через те, що зірвано заплановану справу?
61. Чи часто Ви не можете заснути через те, що щось негаразд у справах, пов'язаних з роботою?
62. Чи подобається Вам бути у великій компанії?
63. Чи хвилюєтеся Ви, коли з'ясовуєте стосунки з друзями?
64. Чи відчуваєте Ви потребу в роботі, яка потребує повної віддачі?
65. Чи втрачаєте Ви іноді самовладання, чи обурюєтеся?
66. Чи здатні Ви вирішувати багато справ одночасно?
67. Чи відчуваєтеся Ви вільно у великій компанії?
68. Чи часто Ви висловлюєте своє перше враження, не обміркувавши все як слід?
69. Чи непокоїть Вас почуття невпевненості в процесі виконання роботи?
70. Чи повільні Ваші рухи, коли Ви майструєте що-небудь?
71. Чи легко Ви переключаєтеся з однієї роботи на іншу?
72. Чи швидко Ви читаєте вголос?
73. Чи Ви іноді розпускаєте плітки?
74. Ви мовчазні, коли перебуваєте в колі друзів?
75. Чи маєте Ви потребу в таких людях, які могли б Вас підбадьорити, розрадити?
76. Чи охоче Ви виконуєте багато всіляких доручень одночасно?
77. Чи охоче Ви виконуєте роботу в швидкому темпі?
78. Чи у вільний час Ви звичайно відчуваєте потяг до спілкування з людьми?
79. Чи часто у Вас безсоння через невдачі на роботі?
80. Чи тремтять у Вас іноді руки під час сварки?
81. Чи довго Ви подумки готуєтеся перед тим, як висловитися?
82. Чи є серед Ваших знайомих люди, які Вам не подобаються?
83. Чи Ви звичайно надаєте перевагу легкій роботі?

84. Чи легко Ви ображаєтеся через дрібниці під час розмови?
85. Чи Ви звичайно першим у компанії вирішуєте почати розмову?
86. Чи відчуваєте Ви потяг до людей?
87. Чи схильні Ви спочатку все обміркувати і лише потім говорити?
88. Чи часто Ви хвилюєтеся з приводу своєї роботи?
89. Чи завжди Ви платили б за перевезення багажу в транспорті, якби не побоювалися перевірки?
90. Чи тримаєтеся Ви на вечірках або в компанії відокремлено?
91. Чи схильні Ви перебільшувати у власній уяві невдачі, пов'язані з роботою?
92. Чи подобається Вам швидко говорити?
93. Чи легко Вам утриматися від висловлення ідеї, яка негадано у Вас виникла?
94. Чи надаєте Ви перевагу повільній роботі?
95. Чи хвилюєтеся Ви через найдрібніші негаразди в роботі?
96. Ви надаєте перевагу повільній, спокійній розмові?
97. Чи часто хвилюєтеся через помилки в роботі, які Ви зробили?
98. Чи здатні Ви виконувати тривалу роботу?
99. Чи можете Ви, не довго думаючи, звернутися з проханням до іншої людини?
100. Чи часто Вас непокоїть почуття невпевненості в собі?
101. Чи легко Ви беретеся за виконання нових завдань?
102. Чи стомлюєтеся Ви, коли доводиться довго говорити?
103. Чи надаєте Ви перевагу роботі без напруження?
104. Чи подобається Вам різноманітна робота, яка потребує переключення уваги?
105. Чи подобається Вам тривалий час бути на самоті?

1) № п/п	„Так"	„Hi"	№п/п	„Так"	„Hi"
1.	+		54.	+	
2.	+		55.	+	
3.	+		56.	+	
4.		+	57.		+
5.	+		58.	+	
6.	+		59.	+	
7.		+	60.	+	
8.	+		61.	+	
9.		+	62.		+
10.		+	63.	+	
11.		+	64.	+	
12.		+	65.		+
13.	+		66.	+	
14.	+		67.	+	
15.	+		68.	+	
16.		+	69.		+
17.		+	70.		+
18.	+		71.	+	
19.	+		72.	+	
20.		+	73.	+	
21.		+	74.		+
22.	+		75.		+
23.	+		76.	+	
24.	+		77.	+	
25.		+	78.	+	
26.		+	79.	+	
27.		+	80.		+
28.	+		81.	+	
29.	+		82.		+
30.	+		83.	+	
31.		+	84.	+	
32.		+	85.		+
33.		+	86.	+	
34.	+		87.	+	
35.	+		88.	+	
36.	+		89.	+	
37.		+	90.		+
38.		+	91.	+	
39.	+		92.	+	
40.	+		93.		+
41.	+		94.	+	
42.		+	95.	+	
43.		+	96.	+	
44.	+		97.		+
45.	+		98.		+
46.	+		99.		+
47.	+		100.	+	
48.		+	101.	+	
49.	+		102.	+	
50.	+		103.	+	
51.	+		104.	+	
52.	+		105.	+	
53.	+				

Е . 7
СЕ. 5

П = 6
СП = 6

Т = 9
СТ = 7

ЕМ = 9
СЕМ = 7

К = 4

2)№ п/п	„Так"	„Hi"	№п/п	„Так"	„Hi"
1.	+		54.	+	
2.	+		55.	+	
3.	+		56.		+
4.		+	57.		+
5.	+		58.		+
6.	+		59.		+
7.	+		60.	+	
8.	+		61.	+	
9.	+		62.	+	
10.	+		63.	+	
11.	+		64.	+	
12.	+		65.	+	
13.		+	66.	+	
14.	+		67.	+	
15.	+		68.	+	
16.	+		69.	+	
17.	+		70.	+	
18.	+		71.		+
19.	+		72.		+
20.		+	73.	+	
21.	+		74.	+	
22.	+		75.	+	
23.	+		76.		+
24.	+		77.		+
25.		+	78.	+	
26.	+		79.	+	
27.	+		80.	+	
28.	+		81.		+
29.		+	82.	+	
30.	+		83.	+	
31.	+		84.	+	
32.		+	85.	+	
33.		+	86.	+	
34.		+	87.	+	
35.	+		88.	+	
36.	+		89.	+	
37.	+		90.	+	
38.	+		91.		+
39.		+	92.		+
40.		+	93.	+	
41.	+		94.	+	
42.	+		95.	+	
43.	+		96.		+
44.	+		97.	+	
45.		+	98.	+	
46.	+		99.	+	
47.	+		100.		+
48.	+		101.		+
49.		+	102.	+	
50.	+		103.	+	
51.	+		104.	+	
52.	+		105.		+
53.		+			

Ep = 7
Cep = 8

Π = 5
CΠ = 8

T = 5
CT = 5

Em = 9
Cem = 10

K = 2

3) № п/п	„Так”	„Hi”	№ п/п	„Так”	„Hi”
1.	+		54.	+	
2.	+		55.	+	
3.	+		56.	+	
4.	+		57.	+	
5.	+		58.	+	
6.	+		59.	+	
7.	+		60.	+	
8.	+		61.		+
9.		+	62.		+
10.		+	63.	+	
11.	+		64.	+	
12.	+		65.	+	
13.	+		66.		+
14.		+	67.	+	
15.	+		68.	+	
16.	+		69.		+
17.	+		70.		+
18.		+	71.	+	
19.		+	72.	+	
20.	+		73.	+	
21.	+		74.		+
22.	+		75.		+
23.	+		76.	+	
24.	+		77.	+	
25.	+		78.	+	
26.	+		79.		+
27.		+	80.	+	
28.	+		81.	+	
29.	+		82.		+
30.	+		83.		+
31.	+		84.	+	
32.	+		85.	+	
33.	+		86.		+
34.	+		87.		+
35.	+		88.	+	
36.		+	89.	+	
37.	+		90.	+	
38.	+		91.		+
39.	+		92.	+	
40.	+		93.	+	
41.		+	94.		+
42.	+		95.	+	
43.	+		96.	+	
44.		+	97.		+
45.	+		98.		+
46.	+		99.		+
47.		+	100.		+
48.	+		101.		+
49.	+		102.	+	
50.		+	103.		+
51.	+		104.	+	
52.	+		105.	+	
53.	+				

Ep = 10
Cep = 6

Π = 6
CΠ = 6

T = 9
CT = 7

Em = 6
Cem = 8

K = 4

4) № п/п	„Так”	„Hi”	№ п/п	„Так”	„Hi”
1.	+		54.	+	
2.	+		55.		+
3.	+		56.		+
4.		+	57.		+
5.	+		58.	+	
6.	+		59.	+	
7.	+		60.	+	
8.		+	61.		+
9.		+	62.	+	
10.		+	63.	+	
11.		+	64.	+	
12.	+		65.		+
13.	+		66.		+
14.	+		67.	+	
15.	+		68.	+	
16.		+	69.	+	
17.		+	70.	+	
18.		+	71.	+	
19.	+		72.		+
20.	+		73.	+	
21.	+		74.	+	
22.	+		75.	+	
23.		+	76.	+	
24.		+	77.	+	
25.	+		78.	+	
26.	+		79.		+
27.		+	80.		+
28.		+	81.	+	
29.		+	82.	+	
30.		+	83.		+
31.	+		84.	+	
32.	+		85.	+	
33.	+		86.	+	
34.	+		87.	+	
35.	+		88.	+	
36.		+	89.		+
37.		+	90.	+	
38.	+		91.	+	
39.	+		92.	+	
40.		+	93.	+	
41.		+	94.		+
42.	+		95.	+	
43.	+		96.	+	
44.	+		97.		+
45.	+		98.	+	
46.	+		99.	+	
47.	+		100.		+
48.	+		101.	+	
49.		+	102.	+	
50.		+	103.		+
51.	+		104.	+	
52.	+		105.	+	
53.		+			

Ep = 10
Cep = 4

Π = 8
CΠ = 6

T = 8
CT = 6

Em = 5
CEM = 6

K = 6

5) № п/п	„Так”	„Hi”	№ п/п	„Так”	„Hi”
1.	+		54.	+	
2.	+		55.	+	
3.	+		56.	+	
4.	+		57.	+	
5.	+		58.		+
6.	+		59.	+	
7.		+	60.	+	
8.	+		61.		+
9.	+		62.	+	
10.	+		63.	+	
11.	+		64.	+	
12.	+		65.		+
13.	+		66.		+
14.		+	67.	+	
15.		+	68.	+	
16.	+		69.	+	
17.	+		70.		+
18.	+		71.		+
19.	+		72.	+	
20.		+	73.	+	
21.		+	74.		+
22.	+		75.		+
23.		+	76.		+
24.		+	77.	+	
25.		+	78.	+	
26.	+		79.	+	
27.	+		80.	+	
28.		+	81.		+
29.	+	+	82.		+
30.	+		83.		+
31.	+		84.		+
32.		+	85.		+
33.	+		86.	+	
34.	+		87.	+	
35.	+		88.	+	
36.	+		89.	+	
37.		+	90.		+
38.	+		91.		+
39.	+		92.	+	
40.		+	93.	+	
41.	+		94.		+
42.	+		95.		+
43.		+	96.	+	
44.	+		97.	+	
45.	+		98.	+	
46.	+		99.		+
47.		+	100.		+
48.	+		101.	+	
49.	+		102.	+	
50.	+		103.	+	
51.		+	104.	+	
52.	+		105.		+
53.	+				

Ep = 8
Cep = 10

Π = 3
CΠ = 8

T = 11
CT = 3

Em = 5
CEM = 7

K = 4

6) № п/п	„Так”	„Hi”	№п/п	„Так”	„Hi”
1.	+		54.		+
2.	+		55.		+
3.		+	56.	+	
4.		+	57.	+	
5.		+	58.	+	
6.	+		59.		+
7.		+	60.	+	
8.		+	61.	+	
9.		+	62.		+
10.	+		63.	+	
11.	+		64.	+	
12.		+	65.		+
13.		+	66.	+	
14.		+	67.	+	
15.	+		68.		+
16.	+		69.		+
17.		+	70.		+
18.		+	71.		+
19.	+		72.		+
20.	+		73.	+	
21.		+	74.	+	
22.		+	75.	+	
23.		+	76.		+
24.		+	77.		+
25.		+	78.		+
26.	+		79.	+	
27.		+	80.	+	
28.		+	81.	+	
29.		+	82.		+
30.		+	83.		+
31.	+		84.		+
32.	+		85.	+	
33.	+		86.	+	
34.		+	87.	+	
35.	+		88.		+
36.		+	89.		+
37.	+		90.	+	
38.	+		91.	+	
39.	+		92.		+
40.	+		93.	+	
41.		+	94.	+	
42.		+	95.	+	
43.		+	96.		+
44.	+		97.		+
45.	+		98.	+	
46.	+		99.	+	
47.	+		100.	+	
48.		+	101.		+
49.		+	102.		+
50.	+		103.	+	
51.	+		104.	+	
52.		+	105.		+
53.		+			

Ер = 6
СЕР = 7

П = 7
СН = 5

Т = 7
СТ = 6

ЕМ = 6
СЕМ = 5

К = 4

7) № п/п	„Так”	„Hi”	№ п/п	„Так”	„Hi”
1.	+		54.	+	
2.	+		55.	+	
3.	+		56.	+	
4.	+		57.	+	
5.		+	58.		+
6.		+	59.		+
7.	+		60.		+
8.	+		61.	+	
9.	+		62.	+	
10.	+		63.	+	
11.		+	64.	+	
12.		+	65.	+	
13.	+		66.		+
14.	+		67.		+
15.	+		68.		+
16.		+	69.	+	
17.		+	70.	+	
18.		+	71.	+	
19.	+		72.		+
20.	+		73.		+
21.	+		74.	+	
22.	+		75.	+	
23.		+	76.	+	
24.		+	77.	+	
25.	+		78.		+
26.	+		79.		+
27.	+		80.		+
28.	+		81.		+
29.	+		82.	+	
30.	+		83.	+	
31.	+		84.		+
32.		+	85.		+
33.		+	86.	+	
34.	+		87.	+	
35.	+		88.	+	
36.	+		89.		+
37.	+		90.	+	
38.	+		91.	+	
39.	+		92.	+	
40.	+		93.	+	
41.	+		94.		+
42.	+		95.		+
43.	+		96.	+	
44.		+	97.	+	
45.		+	98.	+	
46.	+		99.	+	
47.	+		100.		+
48.	+		101.		+
49.	+		102.	+	
50.	+		103.	+	
51.		+	104.	+	
52.		+	105.		+
53.	+				

Ep = 7
CEp = 5

Π = 8
CΠ = 5

T = 8
CT = 5

EM = 7
CEM = 8

K = 3

8) № п/п	„Так”	„Hi”	№ п/п	„Так”	„Hi”
1.	+		54.	+	
2.	+		55.	+	
3.	+		56.		+
4.		+	57.		+
5.	+		58.		+
6.	+		59.		+
7.	+		60.	+	
8.	+		61.	+	
9.	+		62.	+	
10.	+		63.	+	
11.	+		64.		+
12.	+		65.	+	
13.	+		66.	+	
14.	+		67.	+	
15.		+	68.		+
16.		+	69.		+
17.	+		70.	+	
18.	+		71.	+	
19.	+		72.	+	
20.	+		73.	+	
21.	+		74.		+
22.	+		75.	+	
23.	+		76.	+	
24.	+		77.		+
25.	+		78.	+	
26.	+		79.	+	
27.		+	80.		+
28.	+		81.	+	
29.	+		82.	+	
30.		+	83.	+	
31.		+	84.	+	
32.		+	85.		+
33.		+	86.		+
34.		+	87.	+	
35.	+		88.	+	
36.	+		89.	+	
37.	+		90.	+	
38.	+		91.		+
39.		+	92.		+
40.		+	93.		+
41.		+	94.	+	
42.		+	95.	+	
43.	+		96.		+
44.	+		97.		+
45.	+		98.	+	
46.	+		99.	+	
47.	+		100.	+	
48.	+		101.		+
49.	+		102.	+	
50.	+		103.	+	
51.		+	104.		+
52.	+		105.	+	
53.	+				

Ep = 5
CEp = 5

Π = 10
CΠ = 7

T = 10
CT = 6

EM = 9
CEM = 8

K = 2

9) № п/п	„Так”	„Hi”	№ п/п	„Так”	„Hi”
1.	+		54.	+	
2.	+		55.	+	
3.		+	56.		+
4.		+	57.	+	
5.		+	58.	+	
6.		+	59.		+
7.		+	60.	+	
8.		+	61.	+	
9.		+	62.	+	
10.	+		63.		+
11.	+		64.	+	
12.		+	65.	+	
13.	+		66.	+	
14.	+		67.		+
15.	+		68.		+
16.	+		69.	+	
17.		+	70.	+	
18.		+	71.	+	
19.		+	72.		+
20.		+	73.		+
21.		+	74.	+	
22.	+		75.	+	
23.	+		76.		+
24.	+		77.		+
25.		+	78.		+
26.	+		79.	+	
27.	+		80.	+	
28.		+	81.		+
29.	+		82.	+	
30.	+		83.	+	
31.		+	84.	+	
32.	+		85.	+	
33.	+		86.		+
34.	+		87.		+
35.		+	88.	+	
36.	+		89.	+	
37.	+		90.		+
38.		+	91.	+	
39.	+		92.	+	
40.	+		93.		+
41.		+	94.	+	
42.	+		95.	+	
43.	+		96.		+
44.	+		97.		+
45.	+		98.	+	
46.	+		99.	+	
47.		+	100.	+	
48.	+		101.		+
49.	+		102.		+
50.	+		103.	+	
51.		+	104.	+	
52.	+		105.	+	
53.	+				

Ep = 12
CE = 8

Π = 8
CΠ = 7

T = 8
CT = 6

Em = 10
CEM = 8

K = 2

10) № п/п	„Так”	„Hi”	№п/п	„Так”	„Hi”
1.	+		54.	+	
2.	+		55.	+	
3.	+		56.	+	
4.		+	57.		+
5.	+		58.		+
6.	+		59.	+	
7.	+		60.	+	
8.		+	61.	+	
9.	+		62.		+
10.	+		63.		+
11.	+		64.	+	
12.	+		65.	+	
13.	+		66.	+	
14.	+		67.	+	
15.		+	68.	+	
16.		+	69.	+	
17.	+		70.	+	
18.	+		71.	+	
19.	+		72.		+
20.	+		73.		+
21.		+	74.		+
22.	+		75.		+
23.	+		76.	+	
24.	+		77.	+	
25.	+		78.		+
26.	+		79.	+	
27.	+		80.	+	
28.	+		81.	+	
29.	+		82.		+
30.	+		83.		+
31.	+		84.		+
32.	+		85.	+	
33.		+	86.	+	
34.		+	87.	+	
35.	+		88.	+	
36.	+		89.	+	
37.	+		90.		+
38.	+		91.		+
39.	+		92.		+
40.		+	93.	+	
41.		+	94.	+	
42.		+	95.	+	
43.	+		96.		+
44.	+		97.	+	
45.	+		98.	+	
46.		+	99.		+
47.		+	100.		+
48.		+	101.		+
49.		+	102.	+	
50.	+		103.	+	
51.	+		104.	+	
52.	+		105.		+
53.	+				

Ep = 6
CEp = 8

Π = 7
CΠ = 6

T = 10
CT = 8

EM = 7
CEM = 5

K = 3

АНКЕТА

Шановані учасники опитування!

Вашій увазі пропонується анкета. Прочитайте, будь ласка, запропоновані питання і помітьте знаком, або підкресліть вибрані варіанти відповідей.

1. Стать

а) чоловіча

б) жіноча +

2. Клас 9 КЛАС

3. Вік 14 років

5. Кількість осіб Вашої сім'ї 4

6. Вам подобається навчатися?

а) так +

б) ні

7. Яким навчальним предметам ви віддаєте перевагу?

а) математичним дисциплінам

б) природничим дисциплінам +

в) гуманітарним дисциплінам +

8. Чи впливає думка однокласників на Ваш вибір?

а) так +

б) ні

9. Які гуртки Ви

відвідуєте?

а) спортивні

б) музичні або танцювальні +

в) інтелектуальні

г) декоративно-прикладні +

д) не відвідую

ж) інші _____

10. Чия думка для Вас є ваговою при вирішенні життєвих питань?

а) мами

б) тата

в) обох батьків +

г) друзів

д) інші _____

11. Що у Вашому житті на першому місці?

а) сім'я

б) навчання +

в) розваги

12. Скільки часу Ви проводите щодня за переглядом телевізора?

а) 1 годину

б) 2 години

в) 3 години і більше +

13. Як впливає на Вас телебачення?

а) позитивно +

б) дуже позитивно

в) негативно

г) вкрай негативно

14. Як би Вам запропонували спробувати психоактивну речовину (алкоголь, наркотики), Ви б...?

а) погодилися

б) відмовилися +

15. Якщо так, то за яких умов?

а) вплив компанії +

б) спроба зняти стрес

в) бажання поспробувати

г) свій варіант відповіді _____

16. Серед Ваших знайомих, є люди які вживають психоактивні речовини?

а) так

б) ні +

17. Як Ви вважаєте, психоактивні речовини шкодять здоров'ю?

а) так +

б) ні

Дякуємо за співпрацю!

2-Додаток3**АНКЕТА**

Шановані учасники опитування!

Вашій увазі пропонується анкета. Прочитайте, будь ласка, запропоновані питання і помітьте знаком, або підкресліть вибрані варіанти відповідей.

1. Стать

а) чоловіча   +

б) жіноча

2. Клас   9

3. Вік   15

5. Кількість осіб Вашої сім'ї   4

6. Вам подобається навчатися?

а) так   +

б) ні

7. Яким навчальним предметам ви віддаєте перевагу?

а) математичним дисциплінам   +

б) природничим дисциплінам

в) гуманітарним дисциплінам

8. Чи впливає думка однокласників на Ваш вибір?

а) так   +

б) ні

9. Які гуртки Ви

відвідуєте?

а) спортивні

б) музичні або танцювальні

в) інтелектуальні   +

г) декоративно-прикладні

д) не відвідую

ж) інші _____

10. Чия думка для Вас є ваговою при вирішенні життєвих питань?

а) мами

б) тата

в) обох батьків +

г) друзів

д) інші _____

11. Що у Вашому житті на першому місці?

а) сім'я

б) навчання +

в) розваги

12. Скільки часу Ви проводите щодня за переглядом телевізора?

а) 1 годину +

б) 2 години

в) 3 години і більше

13. Як впливає на Вас телебачення?

а) позитивно +

б) дуже позитивно

в) негативно

г) вкрай негативно

14. Як би Вам запропонували спробувати психоактивну речовину (алкоголь, наркотики), Ви б...?

а) погодилися

б) відмовилися +

15. Якщо так, то за яких умов?

а) вплив компанії

б) спроба зняти стрес

в) бажання поспробувати

г) свій варіант відповіді _____ не впливаю _____

16. Серед Ваших знайомих, є люди які вживають психоактивні речовини?

а) так

б) ні

17. Як Ви вважаєте, психоактивні речовини шкодять здоров'ю?

а) так   +

б) ні

Дякуємо за співпрацю!

3-Додаток3**АНКЕТА**

Шановані учасники опитування!

Вашій увазі пропонується анкета. Прочитайте, будь ласка, запропоновані питання і помітьте знаком, або підкресліть вибрані варіанти відповідей.

1. Стать

а) чоловіча

б) жіноча +

4. Клас 9

5. Вік 14

7. Кількість осіб Вашої сім'ї 3

8. Вам подобається навчатися?

а) так +

б) ні

7. Яким навчальним предметам ви віддаєте перевагу?

а) математичним дисциплінам

б) природничим дисциплінам

в) гуманітарним дисциплінам +

8. Чи впливає думка однокласників на Ваш вибір?

а) так

б) ні +

9. Які гуртки Ви

відвідуєте?

а) спортивні

б) музичні або танцювальні

в) інтелектуальні

г) декоративно-прикладні

д) не відвідую +

ж) інші _____

10. Чия думка для Вас є ваговою при вирішенні життєвих питань?

а) мамі +

б) тата

в) обох батьків

г) друзів

д) інші _____

11. Що у Вашому житті на першому місці?

а) сім'я +

б) навчання

в) розваги

12. Скільки часу Ви проводите щодня за переглядом телевізора?

а) 1 годину

б) 2 години +

в) 3 години і більше

13. Як впливає на Вас телебачення?

а) позитивно +

б) дуже позитивно

в) негативно

г) вкрай негативно

14. Як би Вам запропонували спробувати психоактивну речовину (алкоголь, наркотики), Ви б...?

а) погодились +

б) відмовились

15. Якщо так, то за яких умов?

а) вплив компанії

б) спроба зняти стрес

в) бажання поспробувати +

г) свій варіант відповіді _____

16. Серед Ваших знайомих, є люди які вживають психоактивні речовини?

а) так   +

б) ні

17. Як Ви вважаєте, психоактивні речовини шкодять здоров'ю?

а) так   +

б) ні

Дякуємо за співпрацю!

4-Додаток3**АНКЕТА**

Шановані учасники опитування!

Вашій увазі пропонується анкета. Прочитайте, будь ласка, запропоновані питання і помітьте знаком, або підкресліть вибрані варіанти відповідей.

1. Стать

а) чоловіча   +

б) жіноча

6. Клас   10

7. Вік   15

9. Кількість осіб Вашої сім'ї   5

10. Вам подобається навчатися?

а) так

б) ні   +

7. Яким навчальним предметам ви віддаєте перевагу?

а) математичним дисциплінам

б) природничим дисциплінам   +

в) гуманітарним дисциплінам

8. Чи впливає думка однокласників на Ваш вибір?

а) так

б) ні   +

9. Які гуртки Ви

відвідуєте?

а) спортивні   +

б) музичні або танцювальні

в) інтелектуальні

г) декоративно-прикладні

д) не відвідую

ж) інші _____

10. Чия думка для Вас є ваговою при вирішенні життєвих питань?

а) мами

б) тата

в) обох батьків

г) друзів +

д) інші _____

11. Що у Вашому житті на першому місці?

а) сім'я

б) навчання

в) розваги +

12. Скільки часу Ви проводите щодня за переглядом телевізора?

а) 1 годину

б) 2 години +

в) 3 години і більше

13. Як впливає на Вас телебачення?

а) позитивно +

б) дуже позитивно

в) негативно

г) вкрай негативно

14. Як би Вам запропонували спробувати психоактивну речовину (алкоголь, наркотики), Ви б...?

а) погодились +

б) відмовились

15. Якщо так, то за яких умов?

а) вплив компанії

б) спроба зняти стрес +

в) бажання поспробувати

г) свій варіант відповіді _____

16. Серед Ваших знайомих, є люди які вживають психоактивні речовини?

а) так   +

б) ні

17. Як Ви вважаєте, психоактивні речовини шкодять здоров'ю?

а) так   +

б) ні

Дякуємо за співпрацю!

5-Додаток3**АНКЕТА**

Шановані учасники опитування!

Вашій увазі пропонується анкета. Прочитайте, будь ласка, запропоновані питання і помітьте знаком, або підкресліть вибрані варіанти відповідей.

1. Стать

а) чоловіча

б) жіноча +

8. Клас 9

9. Вік 15

11.Кількість осіб Вашої сім'ї 3

12.Вам подобається навчатися?

а) так +

б) ні

7. Яким навчальним предметам ви віддаєте перевагу?

а) математичним дисциплінам

б) природничим дисциплінам

в) гуманітарним дисциплінам +

8. Чи впливає думка однокласників на Ваш вибір?

а) так +

б) ні

9. Які гуртки Ви

відвідуєте?

а) спортивні

б) музичні або танцювальні

в) інтелектуальні +

г) декоративно-прикладні

д) не відвідую

ж) інші _____

10. Чия думка для Вас є ваговою при вирішенні життєвих питань?

а) мами

б) тата

в) обох батьків +

г) друзів

д) інші _____

11. Що у Вашому житті на першому місці?

а) сім'я

б) навчання +

в) розваги

12. Скільки часу Ви проводите щодня за переглядом телевізора?

а) 1 годину +

б) 2 години

в) 3 години і більше

13. Як впливає на Вас телебачення?

а) позитивно

б) дуже позитивно

в) негативно +

г) вкрай негативно

14. Як би Вам запропонували спробувати психоактивну речовину (алкоголь, наркотики), Ви б...?

а) погодилися

б) відмовилися +

15. Якщо так, то за яких умов?

а) вплив компанії

б) спроба зняти стрес

в) бажання поспробувати

г) свій варіант відповіді _____

16. Серед Ваших знайомих, є люди які вживають психоактивні речовини?

а) так +

б) ні

17. Як Ви вважаєте, психоактивні речовини шкодять здоров'ю?

а) так +

б) ні

Дякуємо за співпрацю!

6-Додаток3**АНКЕТА**

Шановані учасники опитування!

Вашій увазі пропонується анкета. Прочитайте, будь ласка, запропоновані питання і помітьте знаком, або підкресліть вибрані варіанти відповідей.

1. Стать

а) чоловіча

б) жіноча +

10.Клас 9

11.Вік 14

13.Кількість осіб Вашої сім'ї 4

14.Вам подобається навчатися?

а) так +

б) ні

7. Яким навчальним предметам ви віддаєте перевагу?

а) математичним дисциплінам +

б) природничим дисциплінам

в) гуманітарним дисциплінам

8. Чи впливає думка однокласників на Ваш вибір?

а) так

б) ні +

9. Які гуртки Ви

відвідуєте?

а) спортивні

б) музичні або танцювальні

в) інтелектуальні +

г) декоративно-прикладні

д) не відвідую

ж) інші _____

10. Чия думка для Вас є ваговою при вирішенні життєвих питань?

а) мами

б) тата

в) обох батьків +

г) друзів

д) інші _____

11. Що у Вашому житті на першому місці?

а) сім'я +

б) навчання

в) розваги

12. Скільки часу Ви проводите щодня за переглядом телевізора?

а) 1 годину +

б) 2 години

в) 3 години і більше

13. Як впливає на Вас телебачення?

а) позитивно

б) дуже позитивно

в) негативно +

г) вкрай негативно

14. Як би Вам запропонували спробувати психоактивну речовину (алкоголь, наркотики), Ви б...?

а) погодились

б) відмовилися +

15. Якщо так, то за яких умов?

а) вплив компанії

б) спроба зняти стрес

в) бажання поспробувати

г) свій варіант відповіді _____ - - - - - _____

16. Серед Ваших знайомих, є люди які вживають психоактивні речовини?

а) так

б) ні +

17. Як Ви вважаєте, психоактивні речовини шкодять здоров'ю?

а) так

б) ні +

Дякуємо за співпрацю!

7-Додаток3**АНКЕТА**

Шановані учасники опитування!

Вашій увазі пропонується анкета. Прочитайте, будь ласка, запропоновані питання і помітьте знаком, або підкресліть вибрані варіанти відповідей.

1. Стать

а) чоловіча +

б) жіноча

12.Клас 10

13.Вік 16

15.Кількість осіб Вашої сім'ї 5

16.Вам подобається навчатися?

а) так +

б) ні

7. Яким навчальним предметам ви віддаєте перевагу?

а) математичним дисциплінам +

б) природничим дисциплінам

в) гуманітарним дисциплінам

8. Чи впливає думка однокласників на Ваш вибір?

а) так

б) ні +

9. Які гуртки Ви

відвідуєте?

а) спортивні

б) музичні або танцювальні

в) інтелектуальні +

г) декоративно-прикладні

д) не відвідую

ж) інші _____

10. Чия думка для Вас є ваговою при вирішенні життєвих питань?

а) мами

б) тата

в) обох батьків +

г) друзів

д) інші _____

11. Що у Вашому житті на першому місці?

а) сім'я

б) навчання +

в) розваги

12. Скільки часу Ви проводите щодня за переглядом телевізора?

а) 1 годину +

б) 2 години

в) 3 години і більше

13. Як впливає на Вас телебачення?

а) позитивно +

б) дуже позитивно

в) негативно

г) вкрай негативно

14. Як би Вам запропонували спробувати психоактивну речовину (алкоголь, наркотики), Ви б...?

а) погодились

б) відмовилися +

15. Якщо так, то за яких умов?

а) вплив компанії

б) спроба зняти стрес

в) бажання поспробувати

г) свій варіант відповіді _____ відмовився б _____

16. Серед Ваших знайомих, є люди які вживають психоактивні речовини?

а) так   +

б) ні

17. Як Ви вважаєте, психоактивні речовини шкодять здоров'ю?

а) так   +

б) ні

Дякуємо за співпрацю!

8-Додаток3**АНКЕТА**

Шановані учасники опитування!

Вашій увазі пропонується анкета. Прочитайте, будь ласка, запропоновані питання і помітьте знаком, або підкресліть вибрані варіанти відповідей.

1. Стать

а) чоловіча

б) жіноча +

14.Клас 9

15.Вік 15

17.Кількість осіб Вашої сім'ї 5

18.Вам подобається навчатися?

а) так +

б) ні

7. Яким навчальним предметам ви віддаєте перевагу?

а) математичним дисциплінам

б) природничим дисциплінам

в) гуманітарним дисциплінам +

8. Чи впливає думка однокласників на Ваш вибір?

а) так

б) ні +

9. Які гуртки Ви

відвідуєте?

а) спортивні

б) музичні або танцювальні +

в) інтелектуальні

г) декоративно-прикладні

д) не відвідую

ж) інші _____

10. Чия думка для Вас є ваговою при вирішенні життєвих питань?

а) мами +

б) тата

в) обох батьків

г) друзів

д) інші _____

11. Що у Вашому житті на першому місці?

а) сім'я +

б) навчання

в) розваги

12. Скільки часу Ви проводите щодня за переглядом телевізора?

а) 1 годину +

б) 2 години

в) 3 години і більше

13. Як впливає на Вас телебачення?

а) позитивно

б) дуже позитивно

в) негативно

г) вкрай негативно

____нейтрально____

14. Як би Вам запропонували спробувати психоактивну речовину (алкоголь, наркотики), Ви б...?

а) погодились

б) відмовилися +

15. Якщо так, то за яких умов?

а) вплив компанії

б) спроба зняти стрес

в) бажання поспробувати

г) свій варіант відповіді _____-_____

16. Серед Ваших знайомих, є люди які вживають психоактивні речовини?

а) так   +

б) ні

17. Як Ви вважаєте, психоактивні речовини шкодять здоров'ю?

а) так   +

б) ні

Дякуємо за співпрацю!

АНКЕТА

Шановані учасники опитування!

Вашій увазі пропонується анкета. Прочитайте, будь ласка, запропоновані питання і помітьте знаком, або підкресліть вибрані варіанти відповідей.

1. Стать

а) чоловіча   +

б) жіноча

16.Клас   9

17.Вік   15

19.Кількість осіб Вашої сім'ї   4

20.Вам подобається навчатися?

а) так   +

б) ні

7. Яким навчальним предметам ви віддаєте перевагу?

а) математичним дисциплінам

б) природничим дисциплінам   +

в) гуманітарним дисциплінам

8. Чи впливає думка однокласників на Ваш вибір?

а) так

б) ні   +

9. Які гуртки Ви

відвідуєте?

а) спортивні   +

б) музичні або танцювальні

в) інтелектуальні

г) декоративно-прикладні

д) не відвідую

ж) інші _____

10. Чия думка для Вас є ваговою при вирішенні життєвих питань?

а) мами

б) тата

в) обох батьків +

г) друзів

д) інші _____

11. Що у Вашому житті на першому місці?

а) сім'я +

б) навчання

в) розваги

12. Скільки часу Ви проводите щодня за переглядом телевізора?

а) 1 годину +

б) 2 години

в) 3 години і більше

13. Як впливає на Вас телебачення?

а) позитивно +

б) дуже позитивно

в) негативно

г) вкрай негативно

14. Як би Вам запропонували спробувати психоактивну речовину (алкоголь, наркотики), Ви б...?

а) погодилися

б) відмовилися +

15. Якщо так, то за яких умов?

а) вплив компанії

б) спроба зняти стрес

в) бажання поспробувати

г) свій варіант відповіді _____-_____

16. Серед Ваших знайомих, є люди які вживають психоактивні речовини?

а) так   +

б) ні

17. Як Ви вважаєте, психоактивні речовини шкодять здоров'ю?

а) так   +

б) ні

Дякуємо за співпрацю!

АНКЕТА

Шановані учасники опитування!

Вашій увазі пропонується анкета. Прочитайте, будь ласка, запропоновані питання і помітьте знаком, або підкресліть вибрані варіанти відповідей.

1. Стать

а) чоловіча

б) жіноча +

18.Клас 10

19.Вік 16

21.Кількість осіб Вашої сім'ї 4

22.Вам подобається навчатися?

а) так +

б) ні

7. Яким навчальним предметам ви віддаєте перевагу?

а) математичним дисциплінам

б) природничим дисциплінам +

в) гуманітарним дисциплінам

8. Чи впливає думка однокласників на Ваш вибір?

а) так +

б) ні

9. Які гуртки Ви

відвідуєте?

а) спортивні

б) музичні або танцювальні +

в) інтелектуальні

г) декоративно-прикладні

д) не відвідую

ж) інші _____

10. Чия думка для Вас є ваговою при вирішенні життєвих питань?

а) мами

б) тата

в) обох батьків

г) друзів +

д) інші _____

11. Що у Вашому житті на першому місці?

а) сім'я

б) навчання

в) розваги +

12. Скільки часу Ви проводите щодня за переглядом телевізора?

а) 1 годину +

б) 2 години

в) 3 години і більше

13. Як впливає на Вас телебачення?

а) позитивно +

б) дуже позитивно

в) негативно

г) вкрай негативно

14. Як би Вам запропонували спробувати психоактивну речовину (алкоголь, наркотики), Ви б...?

а) погодились +

б) відмовились

15. Якщо так, то за яких умов?

а) вплив компанії +

б) спроба зняти стрес

в) бажання поспробувати

г) свій варіант відповіді _____

16. Серед Ваших знайомих, є люди які вживають психоактивні речовини?

а) так   +

б) ні

17. Як Ви вважаєте, психоактивні речовини шкодять здоров'ю?

а) так   + **б)** ні

Дякуємо за співпрацю!